

EINDRAPPORTAGE

Evaluatie Toen ma naar Mars vertrok (Zouka Media)

T.b.v. Fonds z.o.z.

Augustus 2018

Door Jacomijne Prins, Joukje Swinkels, Khadija Elberdai
onderzoek@jacomijnep prins.nl

1. Inleiding

Fonds z.o.z. signaleert spanningen in de samenleving over kwesties als sociaaleconomische verhoudingen en migratie. Waar conflicten dreigen als gevolg van deze spanningen beoogt fonds z.o.z. door het stimuleren van artistieke projecten, bij te dragen aan verbinding tussen groepen en het versterken van morele weerbaarheid van de samenleving. Het voorgestelde onderzoek richt zich op vier van de artistieke projecten die van fonds z.o.z. (aanvullende) financiering ontvangen, te weten Toen ma naar Mars vertrok (Zouka Media), Leo Africanus (Amsterdams Andalusisch Orkest), A Kiss (Black Sheep) en 'De wijkagent. De lerares. De kapper' (Uma Media). De vraag is in hoeverre de geselecteerde projecten bijdragen aan de eerdergenoemde verbinding en morele weerbaarheid.

De vier geselecteerde projecten komen overeen in de ambitie om verbinding tot stand te brengen tussen groepen. Daarbij voorzien twee van de geselecteerde projecten ('A Kiss' (Black Sheep), en 'De wijkagent. De lerares. De kapper' (Uma Media)) expliciet in een gelegenheid voor ontmoeting en dialoog. Achter een oproep tot verbinding aan de hand van ontmoeting/dialoog gaat de veronderstelling schuil dat contact tussen mensen van verschillende achtergronden en verschillende gezindten zal leiden tot positievere houdingen over en weer. Bekend maakt immers bemind. De vraag is uiteraard of het tot stand brengen van contact aan de hand van de genoemde projecten inderdaad leidt tot de beoogde verbinding.

Fonds z.o.z. stimuleert projecten die gericht zijn op het tot stand brengen van dialoog, maar benadrukt hierbij de rol van verbeelding: mensen zouden niet alleen kennis moeten maken met elkaars meningen, maar vooral met gedeelde ervaringen. Het delen van verhalen biedt de gelegenheid ideeën en ervaringen uit te wisselen, zonder dat mensen direct met elkaar in discussie treden.

De geselecteerde projecten delen een interesse in het verbeelden van het verhaal

van 'de ander': de Marokkaanse moeder, de asielzoeker, de Syrische kapper. Hoe anders is deze 'ander' eigenlijk? En misschien verdient deze 'ander' niet van iedereen sympathie, maar zou een inzicht in diens ervaring wellicht kunnen leiden tot empathie, het vermogen om jezelf in de schoenen van de ander te plaatsen?

Twee van de door het fonds geselecteerde projecten ('Toen ma naar mars vertrok' en 'Onze denkers') gaan in het verbinden een stap verder. Deze twee projecten beogen niet alleen een kennismaking met gedeelde ervaringen, maar bieden inzicht in de mate waarin ervaringen van verschillende groepen mensen met elkaar verbonden zijn. Er zijn geen verschillende verhalen: het verhaal is van ons allemaal. Wat de werkzame mechanismen zijn van dergelijke interventies, en onder welke omstandigheden ze wel of niet succesvol zijn, daarover is weinig bekend. Een belangrijk deel van het voorgestelde onderzoek zal zich richten op het beantwoorden van deze vragen.

2. Onderzoeksteam

Het onderzoeksteam bestond uit Dr. Jacomijne Prins, Joukje Swinkels (MSc) en Khadija Elberdai (BSc). Jacomijne Prins is in 2014 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op de samenhang tussen storytelling en identiteitsvorming onder Marokkaans-Nederlandse jongvolwassenen en sindsdien als onderzoeker betrokken geweest bij de evaluaties van theatervoorstellingen 'Mijn vader de expat', 'Jihad, de voorstelling' en 'NADIA'. Joukje Swinkels is PhD-student en docent sociologische theorieën en statistiek aan de Vrije Universiteit Amsterdam en doet onderzoek naar genderverschillen in de ervaren zorgbelasting van oudere partner mantelzorgers. Als onderzoeker heeft Joukje veel ervaring met het ontwikkelen van vragenlijsten en analyseren van grootschalige kwantitatieve data (uit het Longitudinal Aging Study Amsterdam (LASA), een longitudinale (cohort)studie naar de gevolgen van ouder worden). Khadija Elberdai heeft een BA Sociologie afgerond aan de Universiteit van Amsterdam, en een BA rechten aan dezelfde universiteit. Als student-assistent is Khadija betrokken geweest bij de uitvoering en analyse van 'Jihad, de voorstelling' en 'NADIA'.

3. Achtergrond

De programmalogica van het fonds z.o.z. is als volgt¹:

“De voedingsbodem voor extremisme verminderen door de productie en verspreiding van verhalen in een artistieke vorm die de morele weerbaarheid versterken en/of groepen in de samenleving verbinden”

¹ Compennolle, P., Steijn W. (2017). *CONCEPT notitie: Programma logica en implicaties voor monitoring en evaluatie*. Amsterdam. Prins Bernhard Cultuurfonds.

Een goede evaluatie richt zich in dit geval niet (alleen) op de vraag of groepen in de samenleving met elkaar verbonden worden en/of de morele weerbaarheid van jongeren/ de samenleving wordt versterkt. Zoals in de startnotitie terecht wordt opgemerkt is het lastig zulke grote effecten te meten naar aanleiding van relatief kleinschalige/ kortdurende interventies. Bovendien begeeft het fonds zich met de evaluatie van dit type collectieve interventie op relatief onbekend terrein: we hebben weinig kennis over wat de specifieke mechanismen zijn die tot het beoogde effect moeten leiden, laat staan dat we de effecten hiervan kunnen meten. De voorgestelde evaluatie richt zich daarom niet alleen op het in kaart brengen van de effecten van de projecten op het gebied van verbinding en weerbaarheid, maar ook op de wijze waarop projecten bijdragen aan deze doelen en onder welke condities ze daarin succesvol zijn, om de kwaliteit van toekomstige interventies te kunnen waarborgen.

De voorgestelde evaluatie van het fonds z.o.z. is daarom niet alleen een 'effect-evaluatie', maar een *procesevaluatie*: er wordt in samenspraak met fonds z.o.z., en de betrokken projectleiders gekeken naar hoe/ waarom de geselecteerde projecten werken om de doelen van fonds z.o.z. te realiseren, en naar wat er wel en niet goed gaat in de uitvoering van een interventie. Een eerste stap in een procesevaluatie is om in samenspraak met betrokkenen vast te stellen wat de veronderstelde werkende mechanismen zijn. Elke evaluatie gaat uit van een verandering in een situatie. De mechanismen die moeten leiden tot deze verandering zijn gebaseerd op veronderstellingen van betrokkenen over de werkzaamheid van een interventie. Dit soort veronderstellingen samengenomen noemen we een 'Theory of Change' (Snel, 2013).

In de programmalogica omschreven door fonds z.o.z. worden twee doelen van het fonds omschreven: het versterken van morele weerbaarheid, en het verbinden van groepen in de samenleving^{2 3}.

Verbinding

² Het wordt uit de beschrijving van de programmalogica niet duidelijk of beoogd wordt sociale cohesie en/ of weerbaarheid onder/van specifieke groepen te versterken of van de maatschappij als geheel.

³ Deze doelen worden later geherformuleerd naar: 'het bevorderen van sociale cohesie' en 'het tegengaan van polarisatie en extremisme'. Deze doelen hangen met elkaar samen: door het tegengaan van polarisatie en extremisme kan sociale cohesie bevorderd worden; het bevorderen van sociale cohesie kan de voedingsbodem voor polarisatie en extremisme wegnemen. Theoretisch zijn deze twee doelen moeilijk van elkaar te onderscheiden. In deze offerte wordt daarom uitgegaan van de doelen in de eerder geformuleerde projectlogica: het versterken van morele weerbaarheid en het verbinden van groepen in de samenleving.

De in de programmalogica veronderstelde werkzame mechanismen die tot verbinding moeten leiden komen we in de literatuur omtrent de werkzaamheid van interventies op het gebied van radicalisering vaak tegen in verband met interventies die gebaseerd zijn op overbruggend contact of dialoog. Bij dergelijke interventies wordt beoogd jongeren via kennismakingsactiviteiten bij elkaar te brengen en de dialoog tussen hen te stimuleren, waardoor kennis over de ander vergroot wordt. Dit moet er uiteindelijk toe leiden dat jongeren leren reflecteren op hun eigen denkbeelden over de ander, met een meer tolerante houding ten opzichte van de ander als gevolg (Lub, De Groot, Schaafsma, 2011).

Meta-onderzoek naar deze interventie laat zien dat deze gemiddeld genomen een positief effect heeft op wederzijdse beeldvorming: door het contact nemen vooroordelen en stereotypen over de andere groep af. Echter, er worden ook kanttekeningen geplaatst bij overbruggend contact: 1) het positieve effect van overbruggend contact is doorgaans klein, met name onder leden van een minderheidsgroep: de constante bevestiging van hun positie als minderheid staat de positieve effecten van overbruggend contact in de weg; 2) het is niet duidelijk of dit effect op langere termijn beklijft, zeker als er geen sprake is van herhaaldelijk contact en 3) interventies gericht op het bevorderen van contact kunnen ook negatieve gevolgen hebben voor wederzijds begrip als deze gebrekkig worden uitgevoerd, of zonder rekening te houden met bepaalde risico's of omstandigheden (een geschiedenis van conflict, of een omgeving waarin negatieve uitspraken ten opzichte van minderheidsgroepen behoren tot de sociale norm) (Felten, Keuzenkamp, Emmen, 2015; Lub et al. 2011; Snel, 2013).

Een ander werkend mechanisme dat in verband wordt gebracht met (zelf)reflectie of het bevorderen van een positieve houding ten opzichte van anderen (verbinding) is 'empathie'. Empathie wordt als werkzaam mechanisme geformuleerd bij films en theaterstukken. De veronderstelling is dat een film of een theaterstuk toeschouwers de mogelijkheid biedt zich te verplaatsen in de moeilijke situatie van een hoofdpersonage (veelal een lid van een relevante minderheid), wat kan leiden tot een positievere houding ten opzichte van de betreffende minderheid. Recent onderzoek naar de werkzaamheid van theatervoorstellingen als NADIA (Toneelmakerij) en Jihad, de voorstelling (De Meervaart i.s.m. Senf theaterpartners) (Prins, Swinkels, Schaank en Elberdai 2017; Prins, Schaank, Swinkels 2017) laat zien dat de route van empathie naar een positievere houding ook via kritische (zelf)reflectie verloopt: door kennis te maken met de situatie van anderen leerden leerlingen naar aanleiding van deze voorstellingen te reflecteren op hun eigen situatie en die van anderen in hun omgeving.

Ook bij empathie als werkzaam mechanisme kunnen kanttekeningen worden geplaatst. Meta-onderzoek van Felten et al. (2015) laat zien dat empathie vooral optreedt als toeschouwers een situatie kunnen herkennen als moeilijk of

onrechtvaardig, en als ze bereid zijn zich in te leven in de situatie van een ander. Voor dat laatste moet er een overlap zijn tussen het zelfbeeld van de toeschouwers en het beeld van de minderheidsgroep, zodat de automatische associatie tussen deelnemers en de minderheidsgroep sterker wordt (id.). De onderzoeken van Prins et al. (2017, 2017) laten zien dat een gebrek aan overlap tussen het zelfbeeld en het beeld van de minderheidsgroep, of een diepgeworteld wantrouwen of intolerantie ten aanzien van een minderheidsgroep, ertoe leidde dat leerlingen zich weigerden in te leven. Op dat moment mist de interventie z'n uitwerking.

Weerbaarheid

Het tweede in de programmalogica geformuleerde doel betreft het versterken van de morele weerbaarheid van (groepen in) de samenleving. In literatuur over de effectiviteit van interventies op het gebied van (de)polarisering en (de)radicalisering wordt weerbaarheid in verband gebracht met de ontwikkeling van een positief zelfbeeld en de ontwikkeling van een (positieve) persoonlijke en groepsidentiteit. Door de nadruk op identiteitsvorming zijn interventies die het versterken van weerbaarheid tot doel hebben vaak gericht op jongeren/ jongvolwassenen. Jongeren met een verstoord zelfbeeld of weinig zelfvertrouwen zijn gevoeliger voor de aantrekkingskracht van groepen met een sterke ideologie (Hogg, 2000; 2004; 2005). Interventies gericht op het versterken van weerbaarheid hebben dan ook tot doel de eigenwaarde van kwetsbare jongeren te vergroten. Dit zou uiteindelijk moeten leiden tot een hogere weerbaarheid tegen beïnvloeding door radicale ideeën of personen (Lub et al. 2011).

Hoewel verschillende onderzoekers vragen stellen over het (gebrek aan) aantoonbaar verband tussen zelfvertrouwen en bijvoorbeeld schooluitval, kwaliteit van sociale relaties, en antisociaal gedrag (Lub et al. 2011), zijn interventies op het gebied van weerbaarheid populair. Lub et al. (2011) maken daarbij onderscheid tussen 'preventieve' interventies en 'behandelende' interventies. Het eerste type interventie is gericht op het voorkomen van een laag zelfvertrouwen, het tweede op het vergroten of 'bufferen' van het zelfvertrouwen van mensen met een laag zelfvertrouwen (id.).

Uit meta-onderzoek blijkt dat 'behandelende' interventies meer effect sorteren dan 'preventieve' interventies (Haney en Durlak, 1998). Het 'bufferen' van zelfvertrouwen of eigenwaarde kan gerealiseerd worden door mensen te laten reflecteren op waarden die voor hen persoonlijk belangrijk zijn (*self-affirmation*). Op het moment dat hun identiteit bedreigd wordt, kan de dreiging die mensen ervaren mogelijk gecompenseerd worden door na te denken over dingen die voor hen persoonlijk belangrijk zijn. Het reflecteren op de eigen waarden kan ook leiden tot een minder defensieve houding op het moment dat mensen geconfronteerd worden met zienswijzen die afwijken van die van henzelf (id.).

Bij de door het fonds z.o.z. beoogde doelen zijn dus op voorhand werkende mechanismen te formuleren, waarvan we ook op voorhand weten onder welke condities ze meer of minder succesvol zijn. Tegelijkertijd begeeft het fonds z.o.z. zich met de geselecteerde projecten op onbekend terrein: Projecten die door het fonds worden gesteund maken allen gebruik van (de kracht van) het verhaal om (zelf)reflectie tot stand te brengen.

Als aanvullend werkend mechanisme wordt hiervoor in de programmalogica genoemd: het aanbieden van een 'tegengeluid', of van 'verbindende verhalen'. Zoals eerder gesteld is het hierbij de vraag of er bij alle vier de projecten daadwerkelijk sprake is van een tegengeluid, of een oproep tot verbinding. In het licht van de hierboven beschreven theorie, kan de vraag gesteld worden of er in het geval van 'Toen ma naar mars vertrok' en 'Leo Africanus' niet alleen sprake is van verbinding, maar ook van self-affirmation: door jongeren te laten reflecteren op aspecten van hun eigen identiteit, zijn jongeren (in dit geval met een migratieachtergrond) mogelijk beter beschermd tegen bedreigingen van hun identiteit van buitenaf. Hiermee begeven deze interventies zich niet alleen op het terrein van de verbinding, maar ook van de 'behandeling'.

Bovenstaande overwegingen vormen een reflectie en aanvulling op de programmalogica van fonds z.o.z. Daarmee vormden de hierboven beschreven overwegingen ook het theoretische kader aan de hand waarvan de geselecteerde projecten zijn geëvalueerd. In de loop van het onderzoek is dit theoretisch kader uitgebreid met nieuwe veronderstelde mechanismen, en is de kennis van bestaande mechanismen verfijnd, waardoor deze beter aansluit bij het type interventie waar we naar hebben gekeken: een collectieve interventie, gebaseerd op een theatervoorstelling of documentaire, met kortlopende deelname.

4. 'Toen ma naar Mars vertrok'

4.1. Synopsis

Toen ma naar Mars vertrok (Zouka Media) is het vervolg op de theatervoorstelling Mijn vader, de expat + Oumi. Het is een familievoorstelling over de migratie van eerste generatie 'expats', en de zoektocht van hun kinderen naar een evenwichtige identiteit. In Toen ma naar Mars vertrok portretteert filmmaker Abdelkarim El-Fassi zijn moeder (Noha) in haar laatste levensjaren, grotendeels door de ogen van zijn vader Ali. Zijn moeder, net als veel van haar generatiegenoten, staat niet te springen om op camera haar verhaal te doen, maar haar verhaal is wel bijzonder. Middels een voice-over vertelt zij over het aankomen in Nederland; over het opvoeden van negen kinderen; over het loslaten van haar eigen ouders en haar kinderen; over de liefde voor haar man; over de liefde voor het koken. Hoe verhoudt de kleine wereld waarin zij leeft zich tot de grote wereld waar haar kinderen zich nu moeten redden? Heeft

ze enig idee in welke wereld ze leven? De documentaire gaat vergezeld van een aantal voordrachten door andere jonge talentvolle verhalenvertellers die ieder voor zich, en op hun eigen manier, een ode brengen aan hun moeder, of aan het moederschap.

De voorstelling heeft in de periode april 2017 t/m februari 2018 elf keer gespeeld, en trok daarmee zo'n 7000 bezoekers.

4.2. Methoden

a. Vragenlijst

Ten behoeve van de evaluatie van Toen ma naar Mars vertrok (TMNMOV) is een korte vragenlijst opgesteld. De vragenlijst was in eerste instantie gericht op het in kaart brengen van de beoordeling van de voorstelling door verschillende groepen bezoekers. De ervaring leert dat toeschouwers die een voorstelling positief beoordelen, meer betrokken zijn bij de voorstelling, en zich daardoor ook meer openstellen voor de boodschap die een voorstelling probeert over te brengen (Prins, Swinkels, Schaank, Elberdai 2017; Prins, Schaank, Swinkels, Elberdai, 2017). Negatieve beoordelingen zijn vaak gegrond in een neutrale ongeïnteresseerde houding, of in een afkeurende houding. Uit zowel positieve als negatieve beoordelingen kan informatie gehaald worden over hoe de voorstelling aansluit bij de leef- en denkwereld van toeschouwers.

Op basis van bovenstaande theoretische overwegingen naar aanleiding van de programmalogica van fonds z.o.z. hebben we in de vragenlijst vragen opgenomen omtrent de waarde van het project m.b.t. overbruggend contact, en in het geval van dit specifieke project: weerbaarheid/ identiteitsvorming. Op basis van voortschrijdend inzicht, naar aanleiding van interviews met de makers en bezoekers, hebben we de vragenlijst tussentijds geëvalueerd, en waar we dat nodig vonden, vragen toegevoegd. Naast demografische gegevens, en gestandaardiseerde meerkeuzevragen, waren ook kwalitatieve vragen onderdeel van de vragenlijst. Het doel van deze vragen was om meer inzicht te krijgen in de ervaringen van bezoekers in hun eigen bewoordingen.

De ervaring leert dat de theatervoorstellingen van Zouka veelal worden bezocht door jongvolwassenen (met name jonge vrouwen) met een migratieachtergrond. Van deze groep weten we dat ze 'Mijn vader de expat' buitengewoon waardeerden. Omdat de voorstelling beoogt met TMNMOV een brede doelgroep aan te spreken, hoopten we dat we met het toevoegen van de vragenlijst de beoordeling van een bredere doelgroep in beeld konden krijgen en welke specifieke elementen van de voorstelling onder verschillende groepen leidden tot reflectie ten aanzien van het

onderwerp.

b. Interviews met makers

Om inzicht te verkrijgen in de ideeën van de maker (Abdelkarim El-Fassi) omtrent de waarde van dit project in het tot stand brengen van sociale cohesie en een vergroting van weerbaarheid onder hun publiek, vond een interview met de maker plaats. Op basis van het eerder geschetste theoretisch kader en eerder exploratief onderzoek naar de voorstelling 'Mijn vader de expat', waren we in het geval van dit specifieke project in het bijzonder geïnteresseerd in elementen van de voorstelling die betrekking hadden op de identiteitsvorming van jongeren met een migratieachtergrond en de mogelijke invloed van de voorstelling op de ervaring van weerbaarheid onder toeschouwers.

Naast de meerwaarde van het project in het licht van de door fonds z.o.z. beoogde doelen, hebben we middels de interviews in kaart gebracht wat makers zelf voor ogen hadden toen ze aan dit project begonnen. Wat motiveerde hen om deze voorstelling te maken? Waarom hebben ze gekozen voor deze vorm? Daarnaast richtte vragen zich op de werkbare mechanismen die de makers onderscheiden. Waarom hebben de makers gekozen voor dit verhaal? Waarom verwachtten zij dat het zou werken? Welk mechanisme kan daar volgens hen aan ten grondslag liggen? De inzichten uit de interviews met de makers werden middels de vragenlijsten en middels interviews onder bezoekers getoetst.

c. Interviews met het publiek

Om meer inzicht te krijgen in de werkzaamheid van 'Toen ma naar Mars vertrok' werden interviews georganiseerd met bezoekers. De huidige voorstelling trok ook bezoekers die eerder ook 'Mijn vader de expat' hadden bezocht. Beoogd werd om voor dit onderzoek respondenten te bereiken die zowel 'Toen ma naar Mars' en 'Mijn vader de expat' hebben bezocht. De interviews hadden tot doel om de betekenis van de voorstelling voor bezoekers vast te stellen, maar waren ook gericht op het in kaart brengen van verschillen in ervaring tijdens het bezoeken van beide voorstellingen. Door deze verschillen in kaart te brengen geeft de evaluatie niet alleen inzicht in de werking van dit type projecten in het algemeen, maar ook in de specifieke elementen van deze projecten die als aantrekkelijk/ minder aantrekkelijk werden beoordeeld. De vraag is: welk verhaal spreekt meer/ minder aan en om welke reden?

d. Observaties en informele interviews

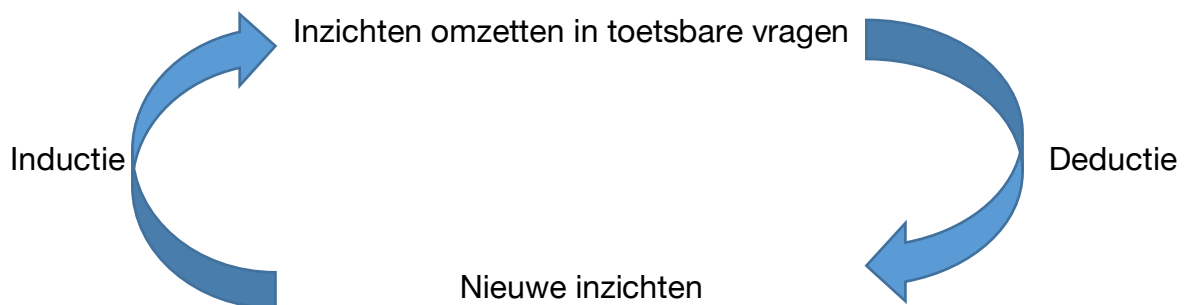
De beschreven methoden zijn aangevuld met observaties en informele interviews tijdens voorstellingen van 'Toen ma naar Mars vertrok'. Observaties en informele

interviews waren erop gericht de sfeer in de zalen en de reacties van bezoekers te peilen.

5. Werkwijze

5.1. De onderzoekscyclus

Ten behoeve van dit onderzoek is de gehele onderzoekscyclus doorlopen: Op basis van ons theoretisch kader zijn hypothesen opgesteld, die de basis vormden voor online vragenlijsten en interviewguides. Aan de hand van de analyse van de vragenlijsten en interviews kwamen we tot nieuwe inzichten die onze hypothesen soms bevestigden, maar soms ook falsifieerden. Dit proces noemen we 'deductie'. De analyse van de vragenlijsten en de interviews met makers en het publiek leverde vaak ook inzichten op die we van tevoren niet hadden voorzien. De data-analyse leidde tot nieuwe of aangepaste hypothesen en tot nieuwe of aangepaste vragen in de online vragenlijst en de interviewguides. Dit proces noemen we 'inductie'. De nieuwe hypothesen werden vervolgens middels onze vragenlijsten/guides voorgelegd aan bezoekers van de voorstellingen. Door het combineren van deductie en inductie had onze analyse het karakter van een cyclus, die gedurende het onderzoek meerdere keren werd herhaald:

5.2. Interview met de maker

Voor dit project werd Abdelkarim telefonisch benaderd en uitgenodigd voor interview. In overleg werd een datum, een tijd en een locatie vastgesteld. Hierbij werd zoveel mogelijk rekening gehouden met zijn voorkeuren met betrekking tot tijd en locatie. Tijdens de interviews werkten we met een zgn. interviewgide, waarin thema's overeenkomstig het geschetste theoretisch kader waren opgenomen (Bijlage 1). Bij elk thema waren vooraf enkele deelvragen geformuleerd. Deze deelvragen werden tijdens het interview naar eigen inzicht aangevuld. Thema's en vragen werden tijdens het interview naar eigen inzicht ingebracht om de natuurlijke loop van het gesprek niet te verstoren. Het interview met Abdelkarim vond plaats in

de Meervaart, en duurde rond de 2 uur. Van het interview werd met toestemming een opname gemaakt die zoveel mogelijk letterlijk is uitgewerkt.

5.3. Interviews met bezoekers

Voor alle interviews hebben we respondenten benaderd waarvan we wisten dat ze een voorstelling hadden bezocht. Een belangrijk deel van de werkende mechanismen van de voorstelling richt zich op jonge mensen met een migratieachtergrond. Het was ook deze groep die in de meeste zalen rond de 70 à 80 procent van het publiek vormde. Om die reden hebben we ons bij het samplen van respondenten voornamelijk gericht op jonge mensen met een migratieachtergrond.

Het benaderen van respondenten gebeurde soms op de locatie van de voorstelling zelf, waar respondenten willekeurig werden benaderd. Soms werden respondenten benaderd via het netwerk van Zouka Media of via ons eigen netwerk. Veel respondenten kozen ervoor om samen met iemand anders (vaak een vriend/vriendin met wie ze de voorstelling hadden bezocht) geïnterviewd te worden. Het interviewen van meerdere mensen tegelijk heeft in het kader van dit project veel voordelen: respondenten voelen zich meer vertrouwd, vullen elkaar aan en motiveren elkaar om antwoord te vinden op bepaalde vragen.

Ten behoeve van het onderzoek naar TMNMV interviewden we in totaal 16 respondenten, waarvan acht mannen en acht vrouwen in de leeftijd van 17-38. Van onze respondenten had het overgrote deel een Marokkaanse/moslim achtergrond. Twee respondenten hadden een Turkse achtergrond; een respondent had een Armeense achtergrond; een respondent had een gemengde Spaans/Boliviaanse achtergrond⁴. Het opleidingsniveau van de respondenten varieerde van MBO tot WO/universitair. De meeste interviews duurden tussen de 45 minuten en 2 uur. Uit het interview met Abdelkarim haalden we een aantal thema's die we de respondenten aan de hand van verschillende vragen voorlegden (Bijlage 2). Daarnaast was er tijdens de interviews ruimte voor eigen inbreng van de respondenten.

5.4. Online vragenlijsten

⁴ Om de anonimiteit van onze respondenten te waarborgen wordt in de resultatensectie alleen verwezen naar het geslacht van de respondent (M/V) en alleen in het geval van leerlingen met een Marokkaanse achtergrond, wordt deze achtergrond benoemd. In alle andere gevallen wordt de achtergrond benoemd als OV (overig).

Via flyers, facebook en zgn. aftermails van de theaters is aan bezoekers gevraagd een online vragenlijst in te vullen (Bijlage 3). Meer dan 400 bezoekers hebben onze vragenlijst ingevuld. Daarvan hadden 252 bezoekers geen migratieachtergrond en 163 bezoekers wel een migratieachtergrond. De vragenlijst omvatte naast een aantal demografische kenmerken, vragen naar de beoordeling van de voorstelling, een aantal vragen over verbondenheid (met Nederland, met de zaal), en een aantal stellingen over de voorstelling met betrekking tot inzicht en begrip. We wilden ook graag weten hoe bezoekers hun ervaring van de voorstelling in hun eigen woorden zouden weergeven. Daartoe hebben we een tweetal open vragen opgenomen.

5.5. Analyse kwalitatieve data

Alle kwalitatieve interviews werden getranscribeerd. De theoretische inzichten samen met de interviews met de makers vormden de basis van de dataverzameling. Op basis van deze twee bronnen werden zogenaamde verandertheorieën opgesteld. Verandertheorieën geven alle elementen van een interventie weer in hun onderlinge samenhang. De verandertheorie geeft antwoord op de vraag hoe de gekozen werkwijze de beoogde verandering bewerkstelligt (Snel, 2013). Verandertheorieën hadden de vorm:

Interventie > werkzaamheid interventie (kan meerdere stappen omvatten) > doel
Interventie

Verandertheorieën werden onderscheiden aan de hand van antwoorden op vragen die wij hadden voorbereid, maar werden ook later, aan de hand van de antwoorden van makers gereconstrueerd. Op basis van deze verandertheorieën werden de interviewguides voor de bezoekers vastgesteld. De vragen in de interviewguides werden voorgelegd aan bezoekers. In de analysefase hebben we alle data verzameld in een bestand en daarboven de betreffende verandertheorieën opgenomen. Uit het bestand met data hebben we steeds gekeken welke delen van interviews betrekking hadden op welke verandertheorie, en die onder de betreffende theorie verzameld. Tekstfragmenten konden een bestaande theorie bevestigen of falsifiëren. Soms werd een theorie aan de hand van de beschikbare quotes aangepast. Ook werden er op basis van de data nieuwe verandertheorieën geformuleerd. Het document dat ontstond vormde de basis voor de hieronder beschreven analyse.

5.6. Analyse kwantitatieve data

In totaal vulden meer dan 400 bezoekers van de voorstelling onze vragenlijst in. De kwantitatieve analyse bestond in eerste instantie uit het weergeven van

beschrijvende statistieken van alle demografische achtergrond variabelen. Daarna zijn voor alle items in de vragenlijsten (waardering voorstelling, beoordeling, herkenbaarheid, begrip en inzicht) analyses uitgevoerd om te onderzoeken of, en in welke mate deze verschillend waren voor de groep respondenten met en zonder een migratie achtergrond, hierbij rekening houdend met leeftijd, geslacht en zelf wel of geen ouder zijn. Tot slot is, mede ook n.a.v. de bevindingen van kwalitatieve interviews, onderzocht of herkenbaarheid, begrip en inzicht van en in de voorstelling bijdroegen tot een hogere beoordeling.

6. Resultaten Toen ma naar Mars vertrok

Hieronder doen we verslag van ons onderzoek naar Toen ma naar Mars vertrok (TMNMMV). We doen eerst verslag van het interview met Abdelkarim, dat samen met het theoretisch kader hierboven aan de basis lag van ons onderzoek. Op basis van de veronderstellingen uit de programmalogica en het interview met Abdelkarim hebben we een aantal Theories of Change (ToC's) opgesteld die de (veronderstelde) werkzaamheid van de voorstelling in kaart brengen. Aansluitend op dit eerste deel gaan we in het kwantitatieve deel van het onderzoek in op de achtergrond van de bezoekers van TMNMMV, de manier waarop zij de voorstelling hebben beleefd, en de mate van inzicht die de voorstelling hen bood in hun eigen achtergrond, en de achtergrond van andere groepen. We interpreteren de resultaten in het licht van de door ons eerder opgestelde ToC's. Daarna doen we verslag van de interviews die we hebben afgenomen onder bezoekers van de voorstelling. Aan deze bezoekers hebben we vragen voorgelegd die aansloten bij onze ToC's. Aan de hand van de resultaten van de interviews konden we analyseren in de ToC's aansloten bij de ervaring van de bezoekers en welke aspecten van hun ervaring niet door onze ToC's gedekt werden.

6.1. Interview met de maker (Abdelkarim El-Fassi)

Met Abdelkarim hebben we gesproken aan de hand van twee thema's, te weten weerbaarheid en verbinding, die we op basis van ons theoretisch kader hebben vastgesteld. We wilden in het interview ook ruimte laten aan Abdelkarim om inzichten over de werking van zijn project te delen die wij niet van tevoren hadden bedacht of geformuleerd. Om het gesprek te openen hebben we Abdelkarim gevraagd iets te vertellen over zijn loopbaan en zijn motivatie om Toen ma naar Mars vertrok te maken. Tot slot hebben we Abdelkarim zelf gevraagd om de relatie tussen zijn project en de doelen van fonds z.o.z. toe te lichten.

De resultaten van het interview met Abdelkarim hebben we verwerkt in tien zogenaamde Theories of Change (ToC's), waarin we eerst de interventie noemen, dan de verwachte werking van de interventie, en vervolgens het beoogde resultaat van de interventie.

Mede aan de hand van Abdelkarim's voorspelling dat de voorstelling een "collectieve beleving [is] die heel tof is" en dat je het "idee hebt dat je onderdeel bent van een positief verhaal" (liefde en humor komen in het interview terug als elementen van de positieve insteek) en dat "als je vaak negatief gespiegeld wordt", de voorstelling een "positieve spiegel" vormt, stelden we onderstaande ToC op:

1. Verhaal vertellen met liefde, met humor > positieve spiegel > onderdeel zijn van een positief verhaal

Toen we Abdelkarim vroegen naar de vorm Toen ma naar Mars vertrok (het 'alledaagse verhaal', een vorm eerder door hemzelf op deze manier beschreven) noemde Abdelkarim dat hij veronderstelt dat zijn bezoekers, net als hij, moe zijn van verhalen over conflict: "we zijn karikaturen geworden, wij zijn dat niet. Dan is een alledaags portret al verfrissend".

2. Alledaagse verhalen > tegengeluid tegen narratief van conflict (radicalisering, criminaliteit ["werkt verstikkend"]) > karikatuur (van jezelf) doorbreken/ completer beeld geven.

Een verwant thema aan het vertellen van alledaagse verhalen, is dat van het 'kwetsbaar opstellen' of 'een kijkje achter de voordeur geven'. Abdelkarim noemt hier dat "wij lopen achter in ons kwetsbaar opstellen". Hij hoopt dat het vertellen van zijn eigen verhaal met daarin een kwetsbare balans tussen pijn en liefde, eraan kan bijdragen dat ook anderen verhalen willen delen die ze anders voor zichzelf houden. Op basis van deze uitspraken hebben we hierover de volgende ToC geformuleerd:

3. Persoonlijk verhaal delen > kwetsbaar opstellen/ een kijkje achter de voordeur geven > schaamte/ taboe doorbreken

Een ander mechanisme dat betrekking heeft op het doorbreken van een vaste denkpatronen is gebaseerd op een 'hoop' die Abdelkarim tijdens het interview uitte eerder dan een verwachting: "Ik hoop dat mensen trots zijn, op die generatie, op de migratie, dat we van ver gekomen zijn. De migratie is iets positiefs. We zijn uit een derdewereldland hierheen verhuisd, naar een van de rijkste landen ter wereld, en dat is iets moois, dat mag je vieren. Je woont in een land waar migratie gezien wordt als een mislukking. Dat is niet zo. Het is ze gelukt, het komt goed. We vieren onszelf". Gebaseerd op deze hoop formuleerden we onderstaande ToC:

4. Verhaal over migratie vertellen > (h)erkenning van succes > identiteit vieren/ omarmen/ gevoel van trots tot stand brengen

Als we spreken over het onderwerp 'belonging', het gevoel van jongeren met een migratieachtergrond dat ze wel of niet thuishoren in Nederland, geeft Abdelkarim aan dat een gevoel van belonging in de voorstelling gemanifesteerd wordt op verschillende niveaus, om te beginnen met dat van de zaal "wij beleven dit allemaal hetzelfde". Het idee is hiermee dat de zaal aanvoelt als een familie "we zijn met elkaar in gesprek":

5. Verhalen van ouders vertellen > herkenning van gedeelde ervaring > verbinding in de zaal

Op de vraag of de voorstelling verbindend zou kunnen werken, geeft Abdelkarim aan dat hij met name op zoek is naar verbinding binnen de Marokkaanse gemeenschap. Hij noemt hier de behoefte van mensen om zich onderdeel te voelen van een 'toffe community'. Op de vraag of deze verbinding nu mist, geeft Abdelkarim te kennen dat er voor hem wel een Marokkaanse gemeenschap bestaat, maar dat het voor hem niet duidelijk is langs welke lijnen die wordt gedefinieerd. Zijn verhaal, alle verhalen die tijdens de voorstelling verteld worden, zijn anders dan dat van anderen, het is de familiegeschiedenis die deze en andere verhalen (van bezoekers) met elkaar verbindt.

6. Verhalen van ouders vertellen > (h)erkenning van gedeelde geschiedenis > verbinding binnen Marokkaanse gemeenschap

Daarnaast is het zijn wens dat een gangbaar theaterpubliek zich bij het standaardpubliek van zijn voorstelling voegt. Hoewel hij het niet als zijn taak ziet om te verbinden (hij wil immers ook a-politiek zijn, gewoon zijn eigen verhaal vertellen) hoopt hij/ gaat hij ervan uit dat mensen van alle afkomsten ontvankelijk zijn voor de thematiek van moederschap en andere universele thema's als liefde, angst, dromen:

7. Verhalen vertellen > herkenning universele thema's > verbinding

De strategie om alledaagse verhalen te vertellen, die we al eerder noemden in verband met het bevestigen van een positieve identiteit voor jonge mensen met een migratieachtergrond, kwam ook op andere momenten terug in het gesprek dat we met Abdelkarim voerden. Zo noemt Abdelkarim dat hij een eigen podium wil creëren, om gewoon te kunnen vertellen "wie ben ik, waar hoor ik thuis, het is niet allemaal conflict". Later zegt hij hierover dat "de verhalen die we vertellen passen niet bij hoe ze naar ons kijken", en noemt het mooi als mensen ook iets "leren van de voorstelling, positieve inzichten opdoen over Marokkanen". Op basis van deze uitspraken formuleerden we de volgende ToC, die de andere kant van de medaille representeert van ToC 2:

8. Alledaagse verhalen > tegengeluid tegen narratief van conflict > karikatuur (van de ander) doorbreken / completer beeld geven > verbinding

Tijdens het interview uit Abdelkarim meermaals zijn frustratie over het gebrek aan representatie van jongeren met een migratieachtergrond in het media-aanbod en de kortzichtigheid waar gevestigde media aan lijden op het moment dat ze wel iets willen doen met deze doelgroep. Een van de dingen waar hij zich voor wil inzetten is dit gebrek aan representatie opvullen door jonge mensen met een migratieachtergrond een podium te geven om een verhaal te vertellen dat vanuit henzelf komt. Het letterlijk bieden van een podium (De Meervaart, maar ook Carré)

“geeft mensen ook het gevoel dat hun verhalen er ook bij mogen horen. Hun verhalen worden belangrijk gemaakt”:

9. Verhaal vertellen > podium bieden > erkenning van bestaansrecht/belang verhaal > erkenning dat deze verhalen erbij horen/ inclusie

De eerste vier ToC's hebben allen betrekking op het bevestigen van de migratie-identiteit op een positieve manier. Deze ToC's sluiten aan op de werkzaamheid van het mechanisme 'weerbaarheid', en meer specifiek het mechanisme van self-affirmation, of het bufferen van zelfvertrouwen of eigenwaarde. ToC's 5 t/m 8 hebben betrekking op enerzijds het tot stand brengen van verbinding binnen de Marokkaanse gemeenschap, en anderzijds op het tot stand brengen van verbinding tussen groepen in de zaal of daarbuiten. De laatste ToC verwijst naar een mechanisme dat aan de basis ligt van het initiatief van Zouka: ervoor zorgen dat de verhalen van migranten onderdeel gaan uitmaken van het Nederlandse DNA.

Op basis van elk van deze ToC's hebben we vragen ontwikkeld die via de online vragenlijst of via de interviews aan bezoekers zijn voorgelegd.

6.2. Online vragenlijst

6.2.1. Respondenten

Aan alle respondenten is via een flyer, facebook bericht en/of zogenaamde after-mail van het theater gevraagd de online enquête in te vullen. Ruim 400 bezoekers hebben de online vragenlijst ingevuld. Hiervan hadden er 163 een migratieachtergrond. Bezoekers met een migratieachtergrond gaven aan een Nederlands/Belgisch-Turkse⁵, n=10; Nederlands/Belgische-Marokkaanse, n=110; Nederlands/Belgisch-Antilliaanse, n=1; Nederlands/Belgisch-Surinaamse; n=9 of andere nationaliteit (n=32 te hebben) te hebben. 257 bezoekers hadden geen migratieachtergrond.

De meerderheid van de respondenten was vrouw (82%), gemiddeld 45 jaar en hoogopgeleid (78% minimaal HBO, WO). Ongeveer een derde (35%) gaf aan moslim te zijn, 35% gaf aan niet gelovig te zijn en 30% heeft een ander geloof, meestal

⁵ De vragenlijst is in eerste instantie alleen in Nederland uitgezet, na de voorstelling in Antwerpen op zondag 18 februari 2018 hebben we deze ook in België uitgezet. Omdat we geen verschillen verwachtten in de beoordeling door de bezoekers aan Schouwburg Arenberg, die voor een groot deel afkomstig waren uit Zuid-Nederland, hebben we ervoor gekozen om de lijst met nationaliteiten daarvoor niet uit te breiden met zes afzonderlijke Belgische (sub)nationaliteiten, maar deze op te nemen bij de Nederlandse identiteit.

katholiek of protestants⁶. Van de respondenten zijn 29% via facebook bij deze voorstelling terecht gekomen, 12% via vrienden, 7% via familie en 7% via het theater. De helft van de respondenten is via een andere weg terecht gekomen bij de voorstelling (via berichten in de krant en via een personeelsuitje van vluchtelingenwerk).

Omdat belangrijke veronderstellingen met betrekking tot de voorstelling gingen over jonge mensen met een migratieachtergrond, hebben we de analyses gestratificeerd voor de groep bezoekers met en zonder migratie achtergrond. We zien vooral een verschil tussen deze groepen in leeftijd (bezoekers met migratieachtergrond zijn gemiddeld twintig jaar jonger: 33 tegenover 53 jaar oud). Daarnaast is het percentage mannen hoger onder de bezoekers zonder migratieachtergrond. En meer respondenten zonder migratie achtergrond hebben mijn vader de expat gezien, 81% tegenover 36% (tabel 1). Er was geen verschil in opleidingsniveau tussen deze groepen, beide groepen waren relatief hoogopgeleid.

Tabel 1. Beschrijving van de respondenten uitgesplitst voor respondenten met een migratie achtergrond en respondenten zonder een migratie achtergrond.

	Zonder migratie achtergrond (N=257)				Met migratie achtergrond (N=163)			
	Min	Max	gemiddelde	sd	Min	Max	gemiddelde	sd
leeftijd	18	82	53	15	18	64	32,94	8,68
	percentage				percentage			
man	23%				9%			
vrouw	76%				91%			
Zelf ouder	35%				55%			
Voorstelling 'Mijn vader de expat' ook gezien	81%				36%			

We zien dat een grote meerderheid van de respondenten zonder migratieachtergrond aangeeft eerder ook de voorstelling Mijn vader de Expat te hebben gezien. Deze bevinding is relevant voor onze analyse met betrekking tot de verbindende werking van de voorstelling, waar het deze de verbinding tussen

⁶ Deze bevindingen uit de vragenlijst komen overeen met onze observaties in zoverre dat we observeerden dat een groot deel van het publiek van TMNMV vrouw was. In vergelijking met onze overige indrukken van de bezoekers is de vragenlijst relatief vaak ingevuld door mensen zonder migratieachtergrond en, daarmee verband houdend, vermoedelijk relatief vaak door mensen die niet gelovig waren of een ander geloof hadden dan de Islam. Omdat we de data per groep geanalyseerd hebben, is deze constatering verder van geen betekenis. Wel kunnen we iets concluderen over de bereidheid van de doelgroep om deel te nemen aan dit type onderzoek, en gerelateerd daaraan eventueel: het vertrouwen in dit type onderzoek onder de doelgroep.

groepen betreft: De voorstelling spreekt mensen zonder migratieachtergrond aan, maar in het bijzonder mensen die zich om wat voor reden dan ook aangetrokken voelen tot dit onderwerp, of dit type voorstelling. We veronderstellen hierbij, ook op basis van onze kwalitatieve gegevens, dat deze aantrekkingskracht voortkomt uit een bepaalde affiniteit met, of (professionele) interesse in de doelgroep, of diversiteit in z'n algemeenheid.

Daarnaast is een interessante bevinding dat veel van de respondenten hoger opgeleid zijn. Deze bevinding kan uiteraard het gevolg zijn van zelfselectie: hoger opgeleide bezoekers voelden zich wellicht meer geroepen om deel te nemen aan het onderzoek. Tegelijkertijd roept deze bevinding de vraag op of de voorstelling wellicht (door de vorm, theater, of anderszins) meer aantrekkingskracht had op hoger opgeleide bezoekers, of dat het juist de hoger opgeleide bezoekers zijn die hun weg naar het theater makkelijker weet te vinden. Het hoge aandeel vrouwen in het publiek doet dat laatste vermoeden. We weten immers ook uit ander onderzoek dat theater vrouwen meer aanspreekt dan mannen (Christin, 2012).

De meest in het oog springende bevinding van onze analyse van de samenstelling van het publiek is het grote leeftijdsverschil tussen bezoekers met en zonder migratieachtergrond. De gemiddelde leeftijd van de bezoekers met een migratieachtergrond past bij die van de (primaire) beoogde doelgroep (jonge mensen met een migratieachtergrond). Dit verschil wordt mogelijk verklaard door de interesses die passen bij de levensfasen van bezoekers: jongere bezoekers met een migratieachtergrond kwamen vooral uit interesse in en inzicht op hun eigen identiteit; oudere bezoekers zonder migratieachtergrond richten zichzelf op anderen en volgende generaties.

6.2.2. Beoordeling en beleving van de voorstelling

De voorstelling wordt ruimvoldoende/goed tot zeer goed beoordeeld (tabel 2). Gemiddeld geven de respondenten aan de voorstelling voor de pauze het cijfer 7,6 (sd=1,5). De documentaire na de pauze wordt nog hoger beoordeeld, met een 8,7 (sd=1,4). We hebben deze beoordelingen uitgesplitst naar mensen met en zonder migratieachtergrond. Voor het cijfer voor de pauze was er een significant verschil: 8,0 voor respondenten met een migratieachtergrond en 7,4 voor de respondenten zonder migratieachtergrond. Respondenten met een migratieachtergrond waardeerden de persoonlijke verhalen voor de pauze dus meer dan de respondenten zonder migratieachtergrond.

Ook de documentaire werd significant hoger beoordeeld door de groep respondenten met een migratieachtergrond, 9,1 versus een 8,4. Aanvullende analyses tonen dezelfde resultaten: ook gecontroleerd voor zelf ouder zijn, opleiding en geslacht scoort de groep met migratieachtergrond hoger op de beoordelingen. In

de vragenlijst was de open vraag opgenomen ‘wat is je bijgebleven van de voorstelling?’. Ook hier zien we het hierboven beschreven patroon terug: mensen met een migratieachtergrond noemden vaker dat ze geraakt werden door een (van de) verha(a)l(en) uit het voorprogramma. Er waren respondenten zonder migratieachtergrond die aangaven de verhalen voor de pauze te waardeerden, in het bijzonder de liefde die eruit sprak, maar we vonden ook dat ze vaker naar de verhalen voor de pauze verwezen als ‘saai’ of ‘onprofessioneel’.

Overeenkomstig met de bevinding dat respondenten zonder migratieachtergrond de documentaire hoger waardeerden, vonden we dat ze ook in de kwalitatieve dataverzameling vaak noemden dat de documentaire hen was bijgebleven. Daarbij viel op dat veel respondenten zonder migratieachtergrond de humor in de documentaire noemden als reden om deze (hoog) te waarderen.

We hebben ook op een andere manier naar de beoordeling van de voorstelling gevraagd⁷, nl. naar de mate waarin respondenten de gehele voortelling leuk, herkenbaar, leerzaam en grappig vonden. We boden respondenten daarbij een 5-puntschaal die liep van ‘helemaal niet ...’ tot ‘heel erg ...’. Op deze losse onderdelen: leuk, herkenbaar, leerzaam en grappig scoort de voorstelling ook hoog (tabel 2). De groep respondenten met een migratieachtergrond scoort bij de drie beoordelingen ‘leuk’, ‘herkenbaar’ en ‘grappig’, hoger dan de groep respondenten zonder migratieachtergrond. De mensen met een migratieachtergrond vinden de voorstelling dus (nog) leuker, herkenbaarder en grappiger dan de andere groep. Beide groepen vinden de voorstelling in dezelfde mate leerzaam, met een hoge score van 4 op een schaal van 1 tot 5.

Naar aanleiding van de kwalitatieve bevindingen en achterliggende theoretische mechanismen zijn aanvullende analyses uitgevoerd. Met behulp van multivariate analyses is gekeken naar de samenhang tussen verschillende stellingen en de waardering van de voorstelling (uitgedrukt in rapportcijfers). Als afhankelijke variabele is hier gebruikt het cijfer voor het deel van de voorstelling voor de pauze en het cijfer van de documentaire (na de pauze). Als onafhankelijke (controle) variabelen zijn steeds, naast de te onderzoeken stelling, ook leeftijd, geslacht, zelf ouder zijn, opleiding en wel of geen migratie achtergrond toegevoegd.

De volgende stellingen bleken positief samen te hangen met de waardering: het herkenbaar vinden van de voorstelling en het weergeven van eigen ervaringen. Dus naarmate respondenten vonden dat de voorstelling hun eigen ervaringen weergaf hoe hoger ze ook de voorstelling, voor en na de pauze, beoordeelden.

⁷ We hebben hier geen onderscheid gemaakt in het deel voor en na de pauze. We hadden hier bij aanvang van het onderzoek (zonder zicht op het grote verschil in beoordeling tussen de twee delen) ook geen aanleiding toe.

Ook de volgende stellingen hingen positief samen met de beoordelingen: Inzicht in ervaringen moeders, inzicht in verschil generaties, inzicht in eigen geschiedenis, begrip voor mensen met een migratie achtergrond, begrip voor mensen met een andere cultuur, begrip voor moeders, begrip voor mensen binnen gemeenschap. Dus respondenten die meer inzicht kregen en meer begrip kregen van de voorstelling beoordeelden de voorstelling ook hoger.

Omdat respondenten zonder migratieachtergrond humor vaak noemden als reden om de documentaire te waarderen, hebben we gekeken of een hoge score op 'grappig' correleerde met een hoge beoordeling. We vonden echter dat een hoge beoordeling sterker correleerde met het 'leuk' vinden van de voorstelling. Dat betekent dat het 'leuk vinden' van de voorstelling de grootste voorspeller was voor een hoge beoordeling, waarbij aangetekend kan worden dat de cijfers voor 'leuk' en 'grappig' zeer waarschijnlijk overlappen.

Tabel 2. Beoordelingen voorstelling. Anova toetsen (univariate analysis of variance), gecontroleerd voor geslacht leeftijd en zelf ouder zijn.

	Zonder migratie achtergrond (N=257)		Met migratie achtergrond (N=163)	
	gemiddelde	95% betrouwbaar- heidsinterval	gemiddelde	95% betrouwbaar- heidsinterval
Cijfer voor pauze(0-10)	7,4	(7,2-7,6)	7,9	(7,6-8,2)
Cijfer docu (0-10)	8,4	(8,3-8,7)	9,1	(8,6-9,1)
Beoordeling (1-5)				
leuk	4,1	(4,0-4,3)	4,4	(4,3-4,6)
herkenbaar	3,8	(3,6-3,9)	4,7	(4,5-4,8)
leerzaam	4,0	(3,9-4,1)	4,0	(3,8-4,2)
grappig	3,8	(3,6-3,9)	4,1	(4,0-4,3)
Verbonden met Nederland	4,4	(4,3-4,5)	4,1	(4,0-4,2)
Verbonden met de anderen in de zaal	3,7	(3,6-3,8)	3,9	(3,7-4,1)

In relatie tot de beoordeling hebben we ook gevraagd naar de mate van verbondenheid met Nederland die respondenten Noha El-Fassi toekenden en hun eigen verbondenheid met Nederland. De rationale achter deze vragen was om te achterhalen of de voorstelling ook (jonge) mensen aantrok die zich in een eventuele risicogroep met betrekking tot radicalisering bevinden. Jongeren die zich in deze risicogroep bevinden voelen zich vaker niet verbonden of niet thuis in Nederland. We wilden uiteraard graag weten of deze groep bereikt werd door de voorstelling en hoe zij de voorstelling ervoeren.

We vonden in onze dataverzameling slechts twee respondenten (een met Marokkaanse en met een Turkse migratie achtergrond) die laag scoorden op verbondenheid met Nederland (een score van 2). Dit betroffen beide vrouwen van boven de 30. Zij waardeerden zowel het programma voor de pauze als na de pauze met hoge cijfers en noteerden op alle stellingen (zie hieronder) de hoogste score (5). Hoewel deze twee vrouwen vanwege hun hoge leeftijd niet in de risicogroep vallen, is het wellicht van belang te vermelden dat deze vrouwen de voorstelling zeer waardeerden, dat deze aansloot bij hun ervaringen en dat ze potentie in de voorstelling zagen om verbindend te werken. Een van hen gaf in antwoord op onze open vraag aan dat de voorstelling “[kan werken om] Begrip en vooroordelen te voorkomen. Het moet zeker door politiek en door studenten bezocht worden”.

Er is verschil tussen de groepen respondenten met en zonder migratieachtergrond in de mate waarin ze zichzelf met Nederland verbonden voelen: voor de groep zonder migratieachtergrond is dit 4,4 en voor mensen met een migratie achtergrond 4,1. We hebben hier wederom gecontroleerd voor geslacht, leeftijd en zelf ouder (van een kind) zijn. De mate waarin respondenten zich met de andere mensen in de zaal verbonden voelen is niet significant verschillend, 3,7 en 3,9. Respondenten voelen zich dus meer verbonden met Nederland, dan met mensen in de zaal. Een van de veronderstellingen van Abdelkarim, dat bezoekers zich verbonden zouden voelen met andere bezoekers in de zaal, lijkt hiermee niet van toepassing.

Respondenten zonder migratieachtergrond voelen zich meer verbonden met Nederland dan respondenten met een migratieachtergrond. Toch scoren ook zij vrij hoog (4,1 op een schaal van 1 tot 5). Wat opvalt is dat de respondenten met migratieachtergrond in dit onderzoek een stuk hogere mate van verbondenheid aangeven dan Nederlandse moslimrespondenten in een internationaal vergelijkend onderzoek naar verbondenheid van het land van migratie van de European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) uit 2017. De gemiddelde mate van verbondenheid van Nederlandse moslims in dat onderzoek lag op 3,4, het een na laagste van Europa^{8 9}.

Dit zegt mogelijk iets over het type publiek dat deze voorstelling aantrekt. We zagen al eerder dat de voorstelling veel vrouwen aantrekt, en bovendien dat het opleidingsniveau van de respondenten erg hoog ligt. Uit de kwalitatieve dataverzameling maken we daarnaast op dat een deel van de bezoekers van de voorstelling jonge mensen betreft die zich erg betrokken voelen bij de gemeenschap van jonge mensen met een migratieachtergrond. We concluderen hieruit dat de voorstelling op vele manieren de juiste snaar lijkt te raken. De vraag is of de

⁸ De bewoordingen uit de vraag van het onderzoek van de FRA zijn in het onderhavige onderzoek bewust letterlijk overgenomen om de vergelijkbaarheid van de inzichten te verhogen.

⁹ <http://fra.europa.eu/en/publication/2017/eumidis-ii-muslims-selected-findings>

voorstelling ook aanspreekt bij een publiek dat in potentie gevoelig is voor radicalisering.¹⁰

De voorstelling in zijn geheel wordt ruimvoldoende tot zeer goed beoordeeld en ook de afzonderlijke delen (voor en na de pauze) kunnen op een hoge waardering rekenen. Wat daarbij opvalt is dat respondenten zonder migratieachtergrond de afzonderlijke delen lager beoordelen, maar de documentaire wel hoger beoordelen dan het voorprogramma. Respondenten zonder migratieachtergrond noemden vaak de humor in de documentaire als reden voor een hoge beoordeling. Deze bevindingen zijn belangrijk omdat ze aantonen dat de vorm van de verschillende initiatieven een rol speelt bij de mate waarin ze bijdragen aan het tot stand brengen van de beoogde doelen.

6.2.3. Mate van inzicht en begrip

Herkenning

We hebben de respondenten een aantal stellingen voorgelegd en gevraagd in hoeverre zij deze stellingen bij de voorstelling ‘Toen ma naar mars vertrok’ vonden passen. Deze stellingen betroffen met name inzicht en begrip in de eigen achtergrond en die van andere groepen (tabel 3). Voor bijna alle stellingen geldt dat de groep respondenten met een migratieachtergrond hier hoger op scoort dan de groep zonder migratieachtergrond. We concluderen hieruit dat respondenten met een migratieachtergrond TMNMV ervaren als een voorstelling die aansluit bij hun ervaringen en deze ook (juist) weergeeft.

Daarbij is er een klein verschil in de mate waarin de voorstelling aansluit bij de ervaringen van respondenten met migratieachtergrond (in algemene zin) en de mate waarin de voorstelling ook daadwerkelijk de eigen ervaring van respondenten weergeeft. Overeenkomstig de inzichten uit de kwalitatieve dataverzameling, halen we hieruit dat de voorstelling voor jonge mensen als een spiegel kan werken, ook als de ervaringen uit de voorstelling niet een op een overeenkomen met de eigen ervaring. Uit de kwalitatieve dataverzameling halen we dat de personages uit de voorstelling, met name de documentaire, respondenten deed denken aan hun eigen ouders, maar ook aan ooms, tantes, opa's, oma's, burens, of vrienden/vriendinnen van ouders.

Bij respondenten met migratieachtergrond leverde de voorstelling veel herkenning op, bij respondenten zonder migratieachtergrond was dit niet het geval. Onze veronderstelling was, in lijn met de verwachtingen van Abdelkarim, dat mensen

¹⁰ Daaraan gerelateerd kan de vraag gesteld worden in hoeverre het aanspreken van een groep die gevoelig is voor radicalisering het doel is van dit soort producties dat zich meer toelegt op preventie, dan op bestrijding van radicalisering.

zonder migratieachtergrond de universaliteit van de thematiek zouden herkennen, en aan de hand van de voorstelling wellicht meer inzicht of begrip krijgen voor bijvoorbeeld, hun eigen moeder. Met scores van respectievelijk 1,87 (inzicht) en 2,46 (begrip) was daarvan beperkt sprake. In antwoorden op de open vraag in de vragenlijst kwamen we de herkenbaarheid van universele thema's wel af en toe tegen. Respondenten zonder achtergrond noemden hier met name de liefde/de zorgen/ de opoffering van moeders voor hun kinderen, en de band tussen moeders en kinderen, of moeders en zonen in het bijzonder.

Weerbaarheid

De stellingen over 'inzicht in de groepen waar ik mezelf toe reken', 'inzicht in de ervaring van mijn eigen moeder', en 'mijn eigen geschiedenis' hebben betrekking op de weerbaarheid van jonge bezoekers: de mate waarin de voorstelling aanleiding geeft om hun identiteit te bevestigen. We maken uit de analyse op dat de voorstelling op alle drie de punten hoog scoort. De voorstelling scoort het hoogst waar het het 'inzicht in de groepen waar ik mezelf toe reken' betreft. Deze bevinding overlapt met onze eerdere bevinding dat respondenten niet zozeer hun eigen ervaring in de documentaire herkennen, maar die van mensen uit hun omgeving.

We hebben weerbaarheid uiteraard ook uitgebreid onderzocht in de kwalitatieve dataverzameling. Omdat we in de loop van het onderzoek interessante antwoorden tegenkwamen in antwoord op de vraag 'met welk gevoel liep je de zaal uit?' hebben we deze vraag opgenomen in de kwantitatieve dataverzameling. Onder respondenten met een migratieachtergrond leverde dit op dat 34% van de respondenten zich 'verrijkt' voelde. We konden dit 'verrijkt voelen' in de kwantitatieve dataverzameling niet terugbrengen tot een meer beargumenteerd gevoel. Wel vonden we dat in antwoord op de open vragen, respondenten aangaven veel in de voorstelling te herkennen en de voorstelling als mooi/bijzonder te ervaren:

Vraag: Aan wie zou je de voorstelling aanraden/waarom?

“[omdat] Het een geweldige mooie show is. Een verrijking en herkenning voor de gemeenschap met migrantenachtergrond”

Daarnaast voelde 20% van de respondenten met migratieachtergrond zich 'blij' en 23% 'trots' bij het verlaten van de zaal. Met name dat laatste zien we als een belangrijke aanwijzing dat de voorstelling kon bijdragen aan een positief gevoel van eigenwaarde onder bezoekers.

Verbinding

De stellingen over 'begrip' hadden met name betrekking op de potentie van de voorstelling om verbindend te werken aan de hand van het aanbieden van informatie die tot begrip zou kunnen leiden. Hoewel zowel groepen respondenten met als zonder migratieachtergrond hoog scoorden op begrip, valt ook het begrip dat

respondenten met migratieachtergrond opdoen met de betrekking tot de ervaring van hun moeder op. Dit is significant hoger dan de mate van inzicht over de ervaring van moeders die mensen zonder migratieachtergrond naar aanleiding van de voorstelling opdoen. Dit zegt mogelijk iets over het verschil tussen de kennis die respondenten met migratieachtergrond zeggen te hebben over de migratieachtergrond van hun moeders en de mate waarin ze aan de hand van de voorstelling in staat zijn om deze ervaring ook te begrijpen/ doorgronden.

Bij de stellingen 'inzicht in' en 'meer begrip voor de ervaring van Marokkaanse/ Turkse/ Kaapverdische moeders', 'inzicht in verschil tussen generaties', 'meer begrip voor mensen met een migratieachtergrond' en 'meer begrip voor een andere cultuur dan mijn cultuur', zien we geen significant verschil tussen de groepen. In overeenkomst met deze bevinding vonden we dat 66% van de respondenten zonder migratieachtergrond aangaf zich 'verrijkt' te voelen na het zien van de voorstelling.

Uit de antwoorden op de open vraag halen we dat respondenten zonder migratieachtergrond zich mogelijk 'verrijkt' voelen omdat ze herkenden dat sommige zaken universeel zijn ("dat alle moeders, waar ze ook geboren zijn, dezelfde zorgen hebben") en omdat ze door zich door de documentaire bewust werden van zaken waar ze eerder niet zo over na hadden gedacht: "(in de documentaire) hoe een relatie zich ontwikkelt ondanks het feit dat het behoorlijk gearrangeerd was -veel begrip en ook humor met elkaar-". Verder viel op dat mensen werden geraakt door de liefde/ de band tussen moeders en hun zoons, door de openhartige conversaties tussen Ali en Noha/ Ali en Zoulikha en door het optreden van Stryder: "De dichter, zijn dilemma lijkt me heel ingewikkeld. Vond ik heel aangrijpend".

Dat respondenten zonder migratieachtergrond potentie zagen in de voorstelling om inzicht/begrip te vergroten kwamen we ook tegen in de antwoorden op de open vraag: 'aan wie zou je de voorstelling willen aanraden/ waarom'. We codeerden hier onder respondenten zonder migratieachtergrond elf verschillende thema's waarvan meer begrip voor andere culturen/ mensen met een migratieachtergrond/ vluchtelingen en inzicht in andere culturen/ mensen met een migratieachtergrond/ de situatie van andere mensen/ moeders/ migratie de belangrijkste waren. 127 van de 243 gecodeerde antwoorden noemde een van deze thema's. Daarnaast noemden veel mensen dat ze de voorstelling zouden aanraden omdat ze het een verrijking vonden, of in andere zin een mooie/bijzondere ervaring.

Onder respondenten met migratieachtergrond waren 'herkenning' en het 'beleven van een bijzondere ervaring' de belangrijkste redenen om de voorstelling aan anderen aan te raden. Wat opviel was dat respondenten naast de vaste categorieën mensen die ze de voorstelling wilden aanbevelen in de vragenlijst vaak opvallend vaak kozen voor iedereen/alle mensen/ alle Nederlanders, ook met regelmaat kozen

voor jonge mensen/ scholieren en studenten, of 'iedereen die in het onderwijs werkt'.

De voorstelling TMNMV leidde onder bezoekers zonder migratieachtergrond ontegenzeggelijk tot meer inzicht en meer begrip. Dat is een grote verdienste van deze voorstelling. De bevinding verdient echter ook enige relativering met het oog op onze eerdere bevinding dat respondenten die de vragenlijst invulden zelf mogelijk affiniteit hadden met het onderwerp/ de doelgroep/ het type voorstelling en daarmee de toegankelijkheid van de voorstelling voor een ander (meer sceptisch) publiek wellicht overschatten. In de beschrijving van de kwalitatieve dataverzameling gaan we hier nader op in.

Tabel 3. Stellingen voorstelling. Anova toetsen (univariate analysis of variance), gecontroleerd voor geslacht leeftijd en zelf ouder zijn

	Zonder migratie achtergrond (N=257) gemiddelde	Met migratie achtergrond (N=163) gemiddelde
In hoeverre hebben de volgende stellingen volgens jou betrekking op 'Toen ma naar Mars vertrok':		
De verhalen in de voorstelling hebben betrekking op mij	2,4	4,2
De verhalen in de voorstelling zijn voor mij bekend	2,3	1,7
De verhalen in de voorstelling geven mijn ervaring weer	2,4	3,9
Deze voorstelling geeft meer inzicht in:		
De groepen waar ik mezelf toe reken	2,4	4,2
De ervaring van Marokkaanse/Turkse/Kaapverdische moeders	4,4	4,5
De ervaring van mijn eigen moeder	1,9	3,9
Het verschil tussen generaties	4,3	4,4
Mijn eigen geschiedenis	1,9	3,7
Deze voorstelling geeft meer begrip voor:		
Mensen met een migratieachtergrond	4,9	4,9
Marokkaanse/Turkse/Kaapverdische moeders	4,9	4,9
Mijn eigen moeder	2,5	4,1
Mensen met een andere cultuur dan de mijne	4,9	4,5
Mensen binnen mijn gemeenschap	3,4	4,5

6.3. Interviews met bezoekers

Op basis van ons theoretisch kader aangevuld met de inzichten uit het interview met Abdelkarim, zijn tijdens semi-gestructureerde interviews vragen voorgelegd aan bezoekers van de voorstelling Toen ma naar Mars vertrok. Hieronder bespreken we eerst de uitkomsten van die interviews aan de hand van de eerder geformuleerde ToC's. Tijdens de analyse van de data onderscheidde we antwoorden die direct iets weergaven over het doel van de voorstelling, of antwoorden die iets weergaven over de mechanismen die tot dit doel moesten leiden. Soms kwamen doelen en mechanismen overeen met de doelen en mechanismen die we op voorhand hadden geformuleerd, soms vonden we dat we de doelen en mechanismen op basis van de analyse moesten aanpassen. Dit doen we hieronder op inductieve wijze: we beschrijven de bevindingen die passen bij de betreffende ToC en geven weer hoe de ToC op basis van de bevindingen ge(her)formuleerd zou moeten worden.

1. Verhaal vertellen met liefde, met humor > positieve spiegel > onderdeel zijn van een positief verhaal > versterking (positieve) identiteit

Vragen die betrekking hadden op deze ToC waren vragen over de beoordeling van de voorstelling (of deze als positief werd ervaren), de herkenbaarheid van de verhalen (de mate waarin deze als een spiegel fingerden) en (deels) de

verbondenheid in de zaal (met betrekking tot de vraag of bezoekers zich onderdeel voelden van een positief verhaal).

Herkenbaarheid

Verreweg het meest genoemde antwoord op de vraag: 'wat vond je van de voorstelling', was: 'heel herkenbaar'. Bezoekers ervoeren geen herkenning in grote dingen, het verhaal van TMNMOV was immers niet hun verhaal, en soms (expliciet) ook niet dat van hun moeders, maar wel in relatie tot de kleine dingen: de taal, de grapjes, de manier van praten, de intonatie, het eten, de manier waarop gevoelens worden geuit. Tijdens observaties hoorden we bezoekers meer dan eens tegen elkaar zeggen dat ze iets 'zo herkenbaar' vonden:

Op een bepaald moment, ik schrijf niet op wanneer [tijdens de film], hoor ik een (van de drie) meisjes voor mij lachen, en tegen haar vriendinnen zeggen 'oh, dit is zo herkenbaar'.

(Veldwerk Oude Luxor, 7 oktober 2017)

Tijdens de film zit ik boven naast een groepje van zes meiden met een migratieachtergrond, zonder hoofddoek. Ze geven de hele tijd commentaar op de film dat er duidelijk op wijst dat ze dingen herkennen: bij de scene waarin Ali vertelt dat de vader van Noha altijd commentaar had op alles wat ze kookte, zegt het meisje naast mij 'oh dat doet mijn vader ook'. Als Noha haar kleinkinderen frietjes in een koffiefilter serveert zegt een ander meisje: 'oh ja, die ken ik ook nog'.

(Veldwerk Meervaart, 10 november 2017)

Ook onze respondenten noemden het meermaals:

M4 (MA-NL); Je zou niet verwachten dat het zo herkenbaar is, tot de details, hoe je het thuis ook hebt.

M5 (MA-NL): ik vond het heel hilarisch, want het was een oude man [...] waarmee je een kijk in z'n leven had, en dan denk je van... dat kan mijn vader of de jouwe ook zijn en dan gooit hij er nog Marokkaanse humor doorheen en ja... Alsof je naar de buurman van de overkant kijkt.

M1 en M4 noemen dat de herkenning niet alleen in het verhaal zat, maar ook in blikken, bewegingen, de manier van praten.

M3 (MA-NL): die geur van die Tajine, die ruik ik door het scherm heen, en die warmte die een Marokkaanse familie heeft om iedereen op te nemen, zelfs een vreemdeling, dat straalt die familie uit, en dat herken ik bij mijn eigen familie.

Uit de bevinding dat bezoekers de voorstelling ‘herkenbaar’ vonden, concluderen we dat TMNMV in staat was bezoekers een beeld voor te schotelen waarin ze (tot in detail) zichzelf of hun eigen ouders in konden herkennen. Deze ‘herkenbaarheid’ komt ons betreft dichtbij het idee van een spiegelbeeld.

Humor

Dat de voorstelling als positief werd ervaren haalden we uit de interviews, maar ook uit de observaties tijdens de voorstelling. Tijdens de voorstelling, maar met name tijdens de documentaire, wordt er veel gelachen. Wat opvalt is dat bezoekers om bijna alles moeten lachen, ook om dingen die ogenschijnlijk niet bedoeld zijn om te lachen. Zo wordt er vaak gelachen om de scene waar Noha verteld dat Ali het bandje vertrapte waarop Noha haar moeder laat weten hoe ongelukkig ze is in Nederland. De lach lijkt op deze momenten niet voort te komen uit een grap (humor), maar uit de gedeelde associatie (herkenning) van bezoekers.

Ook valt ons op dat mensen vaak lachen om scènes met Ali El-Fassi. Ook in de interviews wordt de rol van Ali El-Fassi besproken als de ster van de show:

V4 (MA-NL) ja, ik vind die vader, die moet eigenlijk soort van een hele reeks doen, weet je wel, maakt niet waar je hem zet, hij maakt er echt iets leuks van

M4 (MA-NL): en die vader vind ik zelf ook geweldig. Ik had ook naar de 'expat' gekeken, daar vond ik hem even grappig.

In de zaal merkten we dat niet alleen bezoekers met een migratieachtergrond, maar ook bezoekers zonder migratieachtergrond erg om de documentaire moesten lachen. Een oudere bezoeker noemde de documentaire ‘smashing’. In de loop van de analyse zullen we aantonen dat humor een belangrijke rol speelde bij de werkzaamheid van met name de documentaire, op verschillende niveaus.

Liefde

Respondenten gaven aan in de portretten van Noha en Ali El-Fassi hun eigen ouders of grootouders te herkennen. Zeker voor hen die hun ouders al verloren hadden, leverde dit emotionele momenten op. Meerdere respondenten noemden dat Ali El-Fassi hun deed denken aan hun buurman, vader of grootvader. Een van onze respondenten noemde dat het ‘warm’ voelde, ‘als thuis’ om door Ali El-Fassi een beeld van haar eigen (afwezige) vader en opa mee te krijgen.

Tijdens onze observaties merkten we ook op dat tijdens conversaties tussen Ali El-Fassi en zijn vrouw er af en toe een zucht van ontroering door de zaal ging:

Als de moeder van AK tegen zijn vader zegt dat ze voor hem aan het koken is omdat ze 'wil dat hij genoeg heeft' klinkt er 'aaah' in de zaal.
(Veldwerk Utrecht, 1 november).

We vonden dit ook terug in een interview met twee jonge vrouwen van Marokkaanse afkomst:

V1 MA-NL: mij is bijgebleven bijna het einde, het laatste, dat de vader moeite had om te zeggen 'ik hou van jou'

V2 MA-NL: [lacht]

V1 MA-NL: want dat is niet gebruikelijk om dat te zeggen

V2 MA-NL: nee, dat kan echt niet

V1 MA-NL: maar hij had het ook anders ingepakt, van trots dat ze al die kinderen had grootgebracht en ja, wel heel schattig, zo van: ik hou wel van je, maar ik kan het niet direct zeggen, maar ik kan het wel op een andere manier... ja...

Er was ontroering over de manier waarop de liefde tussen Ali en Noha tot uiting komt in de documentaire, maar we vonden ook dat bezoekers 'liefde' of warmte ervoeren in de portretten die de acteurs van hun moeders schetsten, of van de band met hun moeder die ze beschreven. Uit deze bevindingen maken we op dat bezoekers konden lachen om de verhalen in de voorstelling, maar dat ze deze ook als liefdevol ervoeren.

Positieve spiegel

Hoewel er tijdens het voorprogramma met regelmaat een traan wordt gelaten (met name tijdens de verhalen van Haci Tekinerdogan en van Abdelkarim El Baz) ervaren bezoekers de voorstelling als positief:

V3 MA-NL: het is ook een positief verhaal. Je hebt vaak... een tijdje geleden was er die documentaire 'Laila M', die hoef ik niet te zien, dat heb ik al vaak genoeg gehoord, prima [...] maar dat hoef ik niet te zien.

De humor, de liefde, in combinatie met de herkenning, maakte dat bezoekers met een 'positief'/'tevreden'/'verzadigd' gevoel de zaal verlieten. Toch zagen we eerder al dat bezoekers ook noemden dat de voorstelling hen emotioneerde als de voorstelling raakte aan minder leuke ervaringen, zoals het verliezen van een naaste. Een respondent noemde het een kracht van de voorstelling dat deze zowel grappig als serieus was: "een lach en een traan". Een andere respondent zegt iets

soortgelijks:

V4 [vindt Ali grappig en observeert dat niet iedereen in de voorstelling een positief verhaal heeft] maar ze staan er toch, toch hebben ze iets bereikt in het leven en... dan denk ik ja, het kan ook anders, het kan ook zo. Je hoort zoveel negatieve dingen... deze mensen hebben ook negatieve dingen meegemaakt, maar toch stonden ze daar. Het was gewoon echt iets moois om mee te krijgen.

We maken uit onze observaties en de interviews op dat de voorstelling erin slaagt om een positief, humoristisch en liefdevol beeld op te roepen bij bezoekers. We voegen daaraan toe dat een verhaal niet per se positief hoeft te zijn om een positief beeld op te roepen bij bezoekers. De liefdevolle beschrijving van een minder prettige ervaring kan de positieve ervaring juist kracht bijzetten.

Tijdens het uitwerken van de werkzaamheid van het positieve verhaal, liepen we er tegenaan dat veel van de observaties die we hieronder schaalden (zoals die van V3 en V4 hierboven), ook passen bij de tweede ToC, waarin het positieve verhaal wordt geduid als een tegenhanger van al die negatieve verhalen die er bestaan over jongeren met een (Marokkaanse) migratieachtergrond. We vervolgen de rapportage van onze bevindingen om die reden onder ToC 2.

2. Alledaagse verhalen > tegengeluid tegen narratief van conflict (radicalisering, criminaliteit ["werkt verstikkend"]) > karikatuur doorbreken/ completer beeld geven > erkenning/ bevestiging (positieve) identiteit

In onze beschrijving van 'herkenbaarheid' noemden we het al: het waren geen grote dingen die bezoekers als 'herkenbaar' ervoeren, maar juist de kleine, dagelijkse dingen. Deze ervaring sluit aan bij de intentie van Abdelkarim om iets te maken dat alledaags, a-politiek was, en daarom in contrast kon staan met negatieve berichtgeving over de meer extreme uitwassen van de gemeenschap. Hieronder beschrijven we hoe 'alledaagsheid' door bezoekers werd ervaren.

Het alledaagse als tegengeluid

Respondenten noemden dat het alledaagse van TMNMV hen aansprak:

V2 MA-NL: eerlijk gezegd vond ik het ook een leuke voorstelling omdat het zo'n doodnormaal doorsnee gezin was, en niet zoals andere documentaires die je vaak ziet zo van 'afwijkend gedrag, of waar komt dit vandaan, waar komt dat vandaan, nee, dit was gewoon lekker een doorsnee gezin, Jan modaal, maar dan Mohammed modaal zeg maar.

In overeenstemming met de veronderstelling die aan het in beeld brengen van alledaagsheid ten grondslag lag, gaven respondenten aan dat ze behoefte hadden aan meer positiviteit met betrekking tot moslims/ Marokkanen in het publieke debat:

M1 (MA-NL) gaat verder dat het verhaal van TMNMV een verhaal is dat iedereen wel kent, maar nooit hoort, er is volgens hem altijd alleen maar negativiteit, alleen maar vooroordelen. Later voegt hij hieraan toe dat tot nu toe, als je iets wilde zien over je afkomst, de groep waar je jezelf toe rekent, je op de koop toe moet nemen dat je 50 minuten naar negativiteit moest kijken.

(Amsterdam, 10 november)

V3 MA-NL: [noemt Laila M] dat negatieve, dat heb ik nu allemaal wel weer gehoord, dat is altijd hetzelfde liedje, ik ben wel toe aan dat positieve, dat vind ik fijner om te zien.

M2 (MA-NL) De achtergrond wordt altijd in functie gesteld van bijvoorbeeld radicalisering of het gaat over weet ik veel, over iemand die zich probeert vrij te vechten, dan kom je een beetje in extremen, terwijl dit verhaal juist kan zeggen van nee, we kunnen er ook gewoon naar proberen te kijken [...]

In dit verband noemen respondenten ook de invloed die de negatieve framing van Marokkanen en moslims in het publieke debat op hen hebben (gehad):

V5 MA-NL. Ja, je ontwikkelt je identiteit in een tijd dat het zijn van Marokkaans en Moslims negatief is. Daardoor creëer je onbewust een negatief zelfbeeld. Je kijkt eigenlijk constant door de ogen van een ander naar jezelf. Als je dat doet kun je jezelf niet ontwikkelen of ontplooien. Je bent alleen maar bezig met: hoe ziet die ander mij, en moet ik mij dan verklaren of verantwoorden. Als je ziet dat ineens andere verhalen de ruimte krijgen, waarin positieve aspecten van je identiteit de ruimte krijgen, creëert dat ook een stukje zelfvertrouwen. Of een hernieuwde blik naar jezelf, die voor Marokkanen in Nederland broodnodig is.

We concluderen hieruit dat de bezoekers de focus op het alledaagse waarderen, en dat ze het contrasteren met de focus op het negatieve, niet-alledaagse waar doorgaans de nadruk op ligt.

De zucht van opluchting

In zijn eigen interview noemde Abdelkarim dat de nadruk op 'Marokkanenproblemen' in het publieke debat voor hem benauwend werkt, verstikkend. In de reacties op de voorstelling Toen ma naar Mars vertrok viel op hoe respondenten zonder op de hoogte te zijn van Abdelkarim's bewoordingen naar de

voorstelling verwezen in termen die we hebben gecodeerd als ‘een zucht van opluchting’ waarmee we ook uitspraken hebben gecodeerd zoals die van V5 in de quote hierboven die in de laatste zin uit dat een hernieuwde blik naar jezelf ‘broodnodig’ is voor Marokkanen in Nederland. In de Meervaart noemde M1 dat het verhaal van TMNMV een verhaal is waar de Marokkaanse gemeenschap naar ‘hunkert’. Hoewel V3 aangaf het verhaal niet te missen, noemde ze de voorstelling later in het interview ‘een verademing’:

V3: je ziet je verhaal nooit ergens anders. Ik mis het niet, maar het is wel een verademing.

Herkenning/ erkenning

Het thema ‘zucht van opluchting’ sluit aan op de ‘herkenbaarheid’ die we eerder noemden. Zowel tijdens eerder onderzoek naar Mijn vader de Expat als tijdens het huidige onderzoek is het antwoord op de vraag ‘wat vond je van de voorstelling’ vrijwel altijd: ‘herkenbaar’. Tijdens het onderzoek naar TMNMV waren we er daarom des te meer alert op, om ‘herkenbaarheid’ uit te vragen: waarom is het zo belangrijk dat je iets kunt herkennen? Wat doet die herkenning met je? Respondenten vonden het vaak moeilijk om op die vraag een concreet antwoord te geven:

M1 (TU-NL): Je gaat een beetje rechtop zitten. Je gaat een beetje aandachtiger luisteren. Ik kan het gevoel niet precies beschrijven, maar zoiets.

I: Wat doet herkenbaarheid met jullie?

V4: Ik word er vrolijk van en het raakt je ook, je wordt er enthousiast van, je wordt er stil van.

I: wat vond je om zoiets te herkennen

M4 (MA-NL): doodlachen, ja

I: waarom lachen?

M4: Je zou niet verwachten dat het zo herkenbaar is, tot de details, hoe je het thuis ook hebt.

De terugkerende opluchting in reactie op de in de ervaring van respondenten aanhoudende negatieve berichtgeving over Marokkanen/moslims bracht ons in eerste instantie op het inzicht dat herkenning geen reactie is die ergens toe leidt, maar een verdienste op zich is: jongvolwassenen met een migratieachtergrond zijn het niet gewend om zichzelf te herkennen in de verhalen die (waar dan ook) verteld worden en zijn op zoek (‘hunkeren’) naar deze ervaring omdat ze op dit vlak een gemis ervaren. Een respondent bracht ‘herkenning’ dan ook in verband met de alledaagsheid van het verhaal van TMNMV:

V1 (MA-NL) ik vind het gewoon mooi om te zien hoe dat bij een ander gezin reilt en zeilt

V2 (MA-NL): ja, dat ook ja

V1: ook gewoon een doodnormaal gezin, en wat ik net al zei: elk gezin is anders en iedereen ervaart het ook anders, ondanks dat er gewoon heel veel herkenningen zijn, het is gewoon mooi om te zien hoe dat bij een ander gaat.

Respondenten noemden ook vaak dat ze in de ouders van met name Abdelkarim, hun eigen ouders, burens, of vrienden/vriendinnen van ouders herkenden. Dat respondenten zichzelf en anderen in hun omgeving konden herkennen in de voorstelling, zonder dat ze in verband werden gebracht met iets negatiefs, was dus zonder meer belangrijk voor onze respondenten. 'Herkenbaarheid' had dus waarde op zichzelf: bezoekers konden zichzelf en hun ouders spiegelen aan andere 'gewone' mensen met een migratieachtergrond. In de loop van het onderzoek en tijdens de analysefase vonden we dat herkenbaarheid ook op andere manieren een belangrijke functie had, die we later zullen bespreken.

Zien en gezien worden

De verhalen die tijdens TMNMV de revue passeren vormen zoals Abdelkarim voorspelde 'een positieve spiegel' (zoals in ToC 1). Hierboven hebben we gezien dat die spiegel werkt door de nadruk op het alledaagse, de herkenbaarheid daarvan. We hebben ook gezien dat hoewel er niets bijzonders lijkt te zijn aan een 'alledaags verhaal', deze vorm door jonge mensen juist gewaardeerd wordt omdat ze dit verhaal missen. Hierboven hebben we ook beargumenteerd dat de herkenning/ de spiegel bezoekers aanleiding geeft om zich onderdeel te voelen van een 'positief verhaal'. Sommige bezoekers refereerden in dit verband concreet aan een gevoel van bewustwording of bevestiging van hun identiteit.

Even later spreek ik een gezelschap dat bestaat uit twee koppels (?), twee mannen en twee vrouwen, drie zijn er tweede generatie, een jongen is derde generatie. Als ik vraag wat ze van de voorstelling vonden zegt de jongen (3de gen) dat hij een gevoel van 'deja-vu' kreeg. Als ik hem om toelichting vraag, legt hij uit dat de voorstelling bij hem veel herkenning oproept. De andere (oudere) man in het gezelschap noemt de voorstelling een 'bevestiging'. Zijn vrouw/vriendin licht toe dat de voorstelling voor haar een 'bewustwording van je eigen identiteit' voorstaat. Ze voegt toe 'het maakt je krachtiger als mens'. (Veldwerk Utrecht, 1 november)

I: Kun je uitleggen wat je bedoelt met 'de voorstelling helpt om...'.?

V5: Het is aan de ene kant erkenning. Het is geen liefdadigheidsprojectje, het is een platform waar zoveel verhalen van mensen uit deze stad een verhaal

krijgen, net als alle andere verhalen. Deze verhalen doen ertoe, en daarom doen deze mensen ertoe. Het gevoel van erkenning/ herkenning, het geeft een vollediger beeld van mensen hun eigen identiteit. Het gaat er niet om om iets positiefs te zetten tegenover al die negativiteit. Er is een gebrek aan andere, volledige verhalen.

Naast het terugzien/ herkennen van je eigen ervaringen, noemde een aantal respondenten als bijkomende werking van de voorstelling, dat ze ook het gevoel kregen door anderen als volwaardig gezien te worden. Respondenten noemden hier de veronderstelde 'mismatch' tussen het beeld dat anderen van hen hebben, en hun eigen zelfbeeld. Twee respondenten noemden dat ze van zichzelf wel een positief zelfbeeld hadden, maar dat de veronderstelling dat anderen dat positieve beeld van hen niet zouden delen, hen ervan weerhield dit positieve zelfbeeld ook met overtuiging ('trots') uit te dragen, of hen in de ongemakkelijke positie drong om zichzelf te rechtvaardigen.

Op basis van de inzichten hierboven concluderen we dat de voorstelling er goed in slaagt om het, in de ogen van de bezoekers, eenzijdige beeld van Marokkaanse moeders (maar ook vaders) van een diepere laag, of van meer complexiteit te voorzien. Dat het beeld/ de karikatuur van moeders naar buiten toe wordt doorbroken is daarbij voor respondenten minder relevant dan wat het doorbreken van dit beeld met hen zelf doet. De herkenning van een verhaal dat bij je past, dat je achtergrond/ je identiteit recht doet, doet veel voor onze respondenten. Respondenten kunnen de verhalen in de voorstelling herkennen, maar voelen zich daardoor ook erkend. In relatie tot de vorige ToC merkten we al op, dat de vorm daarbij van belang is: het verhaal dat Abdelkarim (met name in zijn documentaire) brengt is een verhaal met liefde, met humor. Op basis van deze inzichten herformuleren we de bovenstaande ToC's tot een enkele ToC:

- Alledaagse positieve verhalen met liefde, met humor > herkenning van onverteld verhaal (zien en gezien worden) > bevestiging identiteit
- 3. Kwetsbaar opstellen/ een kijkje achter de voordeur geven > schaamte/ taboe doorbreken > weerbaarheid

Hoewel deze ToC door onze respondenten nauwelijks werd genoemd of ervaren, vonden we in hun antwoorden en in onze observaties toch aanwijzingen voor de werking van dit mechanisme. Er waren twee thema's in het bijzonder die raakten aan onderwerpen die gevoelig liggen onder jonge mensen met een migratieachtergrond. Het eerste thema noemden we al eerder: het praten over of uiten van liefde. We merkten tijdens observaties op, en respondenten noemden het ook tijdens de interviews, dat de scene waarin Abdelkarim aan zijn vader vraagt of hij weleens 'ik hou van jou' tegen zijn moeder zegt, merkbaar ongemak oplevert:

Als AK zijn vader vraagt of hij wel eens 'ik hou van jou' tegen zijn moeder zegt, wordt er in de zaal ongemakkelijk gelachen. Als Ali met een bulderende lach reageert, volgt in de zaal een soortgelijke reactie.
(Veldwerk Utrecht, 1 november)

We hadden al eerder gewezen op het belang van de aanwezigheid van humor in de voorstelling, met name de documentaire. Dat er eens een keer een herkenbaar verhaal wordt verteld, waarvan de strekking grappig is in plaats van serieus, is belangrijk voor onze respondenten. We hebben ook gewezen op de belangrijke rol die Ali El-Fassi volgens onze respondenten speelt in het grappige karakter van de documentaire. In dit fragment zien we dat Ali niet alleen grappig kan zijn, maar humor ook inzet om om te gaan met vragen over gevoelige onderwerpen die hij van Abdelkarim krijgt. Meerdere onderzoekers hebben gewezen op het gebruik van humor in het bespreekbaar maken van taboe-onderwerpen: bij het 'testen' hoe iemand over een onderwerp denkt, biedt een grap of een lach altijd een niet-serieuze uitweg voor zowel degenen die lacht als het publiek (zie Kuipers, 2008). De lach in de zaal kan gezien worden als een reactie op het humoristisch frame die de lach van Ali werpt op de vraag van Abdelkarim. Hoewel Abdelkarim geen antwoord krijgt op zijn vraag, opent de combinatie van de serieuze vraag en de niet-serieuze reactie, ruimte voor het bespreekbaar maken van deze vraag.

We beschreven eerder ook al hoe het onderwerp 'liefde' een onderwerp was dat tussen Ali en Noha geen onderwerp van gesprek was, maar wel steeds duidelijk aanwezig in de constante verwijzingen naar Ali's liefde voor eten, en de liefde van Noha voor het koken. Respondenten herkenden hierin het taboe dat op het uitspreken van gevoelens rust. Een van onze respondent zag in de gesprekken tussen Ali en Noha een aanknopingspunt om deze of andere moeilijke onderwerpen meer bespreekbaar te maken:

M1 (MA-NL) herkende in de voorstelling het niet uitspreken van gevoelens tussen Ali en Noha. Ook de tweede generatie worstelt met het opkroppen van emoties, de voorstelling kan helpen om dit bespreekbaar te maken.
(Veldwerk Amsterdam, 10 nov 2017)

Er was nog een ander verhaal dat meerdere (zes) van onze respondenten bijbleef, mede omdat het een gevoelig thema betrof. Voor veel jonge mensen met een migratieachtergrond geldt dat hun ouders inmiddels een pensioengerechtigde leeftijd hebben bereikt. Waar ouders ervanuit gaan dat na jarenlang de zorg te hebben gedragen voor hun kinderen, deze kinderen op hun beurt zorg zullen gaan dragen voor hen, denken hun kinderen daar vaak anders over. De vraag 'wat gaan we doen met onze ouder wordende ouders' komt terug in de documentaire van

Abdelkarim, maar staat centraal in het verhaal van Haci Tekinerdogan, die als jongste van vier zoons thuis woont om voor zijn bejaarde moeder te zorgen.

Het verhaal van Haci raakte onze respondenten omdat ze zelf twijfels kenden over de zorg voor hun ouders, of mensen kenden in hun omgeving die worstelden met de zorg voor hun ouders. Twee respondenten waren thuis zelf de (een-na)jongsten en dachten na over de situatie van hun moeders als zij ook het huis uit zouden gaan. Twee andere respondenten raakte dit verhaal in het bijzonder omdat ze geen vader meer hadden, en zelf ook het huis uit waren of geen broers of zussen meer thuis hadden wonen. De discrepantie tussen de verwachtingen van ouders ten opzichte van hun kinderen, en de wensen van kinderen is groot.

V5 (MA-NL): [Het verhaal van Haci bleef haar erg bij, niet omdat het haar deed denken aan haar eigen situatie, maar wel die van vriendinnen. De worsteling van zijn eigen ontwikkeling en die van zijn moeder. Dat bracht het onderwerp op van hoe gaan we om met steeds ouder wordende ouder] “Dat is wel iets waar heel veel generatiegenoten over nadenken. Het gaat ook over onze dubbele identiteit: het individualistische, we denken na over onze dromen en onze toekomst, tegenover het collectivistische, het belang van familie, opoffering van het collectief. Ik en anderen van mijn generatie zitten met dit dilemma: wat gaan we straks met onze oudere ouders doen? Daar hebben we het wel over” [V5 vertelt over de situatie van haar vriendin die iets soortgelijks meemaakt] “Ze hebben alles voor ons opgeofferd, en dan laten we ze in de steek. Tegelijkertijd zijn we allemaal al zo druk met ons eigen leven, ons eigen gezin”.

Het taboe rond ouder wordende ouders betreft niet zozeer de vraag, of het gesprek over wat te doen met die ouders op het moment dat ze zorg nodig hebben, maar het taboe op ‘het bejaardenhuis’ als oplossing voor de zorg van hulpbehoevende ouderen¹¹. Waar Haci dit verhaal vermijdt door zich in zijn verhaal te richten op zijn rol als mantelzorger, komt ‘het bejaardenhuis’ in TMNMV (de documentaire) wel aan bod tijdens de scene waarin Abdelkarim opmerkt dat zijn moeder binnenkort wellicht wat extra hulp in huis kan gebruiken. In deze scene is het Abdelkarim zelf die humor inzet om de mogelijkheid van het bejaardenhuis met zijn moeder bespreekbaar te maken. Zijn verwijzing naar de gekookte groenten en de krieltjes die ze daar te eten zal krijgen wekt de lach op bij het publiek, waarmee ook de resolute afwijzing van zijn moeder een humoristische bijklank krijgt.

Hoewel we niet veel bevestiging vinden voor onze ToC, merken we op dat de voorstelling wel degelijk potentie heeft om moeilijke onderwerpen bespreekbaar te maken. Respondenten noemen het weinig, maar onze analyse van onderdelen van de voorstelling waar gevoelige onderwerpen aan bod komen, laat zien dat humor

¹¹ Zie ook Facebook-reacties op ‘de nieuwe maan’ afl. 20 oktober 2017 over ‘migrantenouderen’.

een effectief instrument is om gevoelige onderwerpen bespreekbaar te maken. Hoewel gesprekken over moeilijke onderwerpen in de documentaire niet echt tot stand komen, laten zowel Abdelkarim als Ali in de documentaire zien hoe humor kan werken om een beladen thema eens te benoemen, om het vervolgens weg te wuiven als een grap. Abdelkarim geeft in zijn documentaire niet zozeer 'een kijkje geven achter de voordeur', maar een kijkje in de gesprekken die hij met zijn ouders voert. Met het in beeld brengen van zijn vragen over gevoelige onderwerpen stelt hij zich wel degelijk kwetsbaar op. Hij komt ermee weg omdat hij de lachers op zijn hand heeft. Op basis van onze bevindingen herformuleren we de ToC tot:

- Een kijkje geven in geven in gevoelige gesprekken > ongemak wegwuiven met een lach of een grap > bespreekbaar maken van taboes

Op basis van onze analyse kunnen we geen inzicht geven in wat het bespreekbaar maken van gevoelige onderwerpen of taboes met jonge mensen doet. We kunnen, in lijn met wat V5 hier eerder over zegt, wel constateren dat Abdelkarim met het in beeld brengen van de gesprekken met zijn ouders de spanningen blootlegt tussen de belevingswereld van de eerste en de twee generatie. Het inzichtelijk maken van deze spanning voor het publiek is wellicht een eerste stap tot publieke (h)erkenning van deze spanning, en een opening voor een gesprek.

4. Verhaal over migratie vertellen > (h)erkenning van succes > identiteit vieren/ omarmen/ gevoel van trots tot stand brengen > bevestiging (positieve) identiteit

Terwijl de eerste generatie migranten vaak wordt genoemd in verband met een mislukte integratie, wil Abdelkarim zijn publiek aan de hand van TMNMV ook duidelijk maken dat er veel is om trots op te zijn, dat de migratie van de eerste generatie niet noodzakelijk als een mislukking gezien hoeft te worden.

Erkenning voor ouders/ voor jezelf

Veel respondenten noemden in reactie op de voorstelling de ervaring van (her)waardering van hun ouders. Respondenten benadrukten daarbij de offers die hun ouders voor hen hadden gebracht: de migratie zelf, maar ook het harde werken en de vele opofferingen die daarop volgden. Daarnaast uitten respondenten hun waardering voor het feit dat ze het toch maar 'geflikt' hadden, die ouders:

V5 (MA-NL): als je succes niet meet aan financieel bezit dan zie je hoe zij het pad voor ons hebben geëffend zonder dat wij daar eigenlijk heel veel voor hebben hoeven doen. Dat geeft een nieuwe vorm van waardering.

V1 (MA-NL): [...] want je ziet vaak zo iemand in de supermarkt die staat af te rekenen bij Albert Heijn die niet goed de Nederlandse taal spreekt, maar je weet helemaal niet wat diegene heeft meegemaakt of ... wat die allemaal voor bagage heeft. En diegene kan misschien niet zo goed communiceren bij de kassa, maar die heeft wel een gezin met acht kinderen grootgebracht die allemaal studeren en noem maar op.

V2 (MA-NL): misschien is het ook wel een stukje erkenning dat je dan krijgt, van ook al spreken ze de taal niet goed, en ook al dit en ook al dat, ze hebben het wel mooi geflikt.

Die erkenning is mogelijk belangrijk voor de ouders, maar respondenten noemden ook hoe de erkenning van het verhaal van moeders, samenhang met een erkenning of bevestiging van hun eigen identiteit:

M1 (MA-NL) voelt zelf wel trots, maar door het zien van dit verhaal wordt deze trots ook ontsloten, 'de hele buitenwereld mag het weten', al die mensen met vooroordelen over vrouwen die onderdrukt worden en binnen zitten, geen Nederlands spreken: "ze kennen mijn moeder niet, dus kennen ze mij niet".

V2 (MA-NL): van 'oh, je ouders spreken niet zo goed Nederlands, maar oh, hoe kan dat dan, ze wonen hier toch al 300 jaar'. Oh, daar gaan m'n nekharen van overeind staan. Dan denk ik van: ik heb helemaal geen zin om dat uit te leggen aan jou [...]

V1 (MA-NL): voor dat soort mensen zou zo'n voorstelling wel een heel goed iets zijn, van ga er eens een keer toe.

V2: van kijk ja, daarom, daarom.

Er was naar aanleiding van de voorstelling dus sprake van een hernieuwde vorm van waardering voor hun ouders onder onze respondenten, zonder dat dit expliciet in verband werd gebracht met het omarmen van de migratie-identiteit. In plaats daarvan vonden we dat respondenten het belang van de geschiedenis van hun ouders benadrukten voor de erkenning of bevestiging van hun eigen identiteit. In de voorbeelden hierboven zien we dat die erkenning een sterke externe exponent heeft: respondenten vinden het belangrijk dat *anderen* hun familiegeschiedenis leren kennen, opdat het beeld van hun eigen identiteit in de ogen van die anderen verandert. Desalniettemin vonden we ook respondenten die de waarde van familiegeschiedenissen in verband brachten met de ontwikkeling van een positieve identiteit onder jongeren zelf.

Belang van familiegeschiedenis

Onder onze respondenten bevonden zich veel jongvolwassenen die naar eigen zeggen een goede band met hun ouders hadden. Dat wil zeggen, deze

respondenten gaven vaak aan de migratiegeschiedenis van hun ouders goed te kennen, of hier met enige regelmaat met hun eigen ouders over te spreken. Een respondent had haar ouders naar aanleiding van de voorstelling 'Mijn vader de expat' geïnterviewd, en hen aan de hand van dat interview beter leren kennen. Een andere respondent uitte spijt dat hij zijn moeder niet beter had leren kennen in de tijd dat ze nog leefde. Dat onze respondenten een goede band hadden met hun ouders, heeft wellicht ook te maken met hun leeftijd. Een van de respondenten merkte in dat verband op dat ze vroeger 'andere dingen belangrijk vond'.

Dat deze leeftijds kwestie speelde onder onze respondenten merkten we ook aan de regelmaat waarmee respondenten verwezen naar het belang van de voorstelling voor 'jongeren'. Respondenten veronderstelden hier een gebrek aan kennis van de migratiegeschiedenis van ouders onder generatiegenoten of leden van volgende generaties:

I: Wat zouden jongeren kunnen opsteken van deze film?

V6 (MA-NL): Erkenning voor hun legacy, wat zij bereikt hebben in hun leven.

I: Waarom is dat belangrijk voor jongeren?

V6: Daardoor wordt hun minderwaardigheidscomplex minder. Ze voelen zich al minderwaardig in deze samenleving.

I: Waarom zou het minderwaardigheidscomplex kunnen afnemen door de film?

V6: meer inzicht in je eigen geschiedenis, je eigen achtergrond, maakt je zoveel sterker: 'if you don't know where you came from, you don't know where you're going'. Mensen hebben altijd vragen over hun verleden en waar ze vandaan komen. Als ik aan mijn eigen ouders vragen stel over hun migratieverhaal, leven zij ook op. Door het aanhoren van die verhalen denk ik 'oh, het was nog niet zo slecht' of ik weet nu waar ik vandaan kom, wat de geschiedenis is.

V1 (TU-NL): is dat niet een stukje waardering voor die geschiedenis? Migratie/migranten worden vaak als probleem gezien en op deze manier kun je ook zeggen dat we ook toegevoegde waarde hebben gehad aan de geschiedenis van Nederland, dat je daar ook gewoon bijhoort, en dat je daar ook erkenning voor krijgt.

Hoewel V1 hier direct verwijst naar het mechanisme waar we naar op zoek waren, kwamen we het nergens zo expliciet tegen als hier. V1 lijkt hier te spreken over een meer generieke ervaring, en niet per se die van zichzelf. Waar V6 een gebrek aan kennis/ waardering van familiegeschiedenissen in verband brengt met een verondersteld minderwaardigheidscomplex onder generatiegenoten, brengt een andere respondent een gebrek aan kennis van hun ouders in verband met een gebrek aan zelfkennis:

Als voorbeeld noemt M2 (MA-NL) mensen die hij kent die zeggen 'mijn moeder is mijn alles, mijn moeder is mijn nummer 1, het paradijs onder haar voeten', "maar die kennen haar niet eens, die hebben niet eens gevraagd wie zij is, dus het zijn alleen maar loze, het zijn alleen maar lege woorden. Dat is een stap die mensen nu gezet hebben. En zo'n verhaal is dan belangrijk, van hé, eigenlijk moet ik haar ook leren kennen, want het is ook belangrijk ... want dan ga je automatisch ook de vraag stellen van wie ben ik, snap je? Ik denk dat dat heel veel dingen kan voorkomen, zoals vervreemding van deze samenleving, kan ook, snap je... Misschien neem ik het iets te... maar ja..."

Waar ToC 4 gebaseerd is op een herwaardering van de migratie-identiteit, komen we in de interviews vooral een nadruk tegen op het (veronderstelde) belang van familiegeschiedenissen voor de identiteiten van jongeren/ jongvolwassenen. Het belang zit niet zozeer in het vieren van de migratie-identiteit, maar het leren kennen, en het jezelf leren verhouden tot die identiteit. Op basis van dit inzicht herformuleren we bovenstaande ToC tot:

- Verhalen van ouders vertellen > hernieuwde interesse/ waardering voor eigen ouders > bewustwording van eigen identiteit

Voordat we verdergaan, willen we in relatie tot deze ToC twee andere bevindingen noemen die het belang van deze ToC onderstrepen.

Dankbaarheid

Onze respondenten zagen het belang van TMNMV voor de erkenning van de identiteit van hun ouders, en die van henzelf. Gerelateerd aan deze bevinding was het inzicht dat veel respondenten uitten dat ze Abdelkarim dankbaar waren voor het delen van zijn verhaal. Hierbij verwezen ze niet alleen naar de ervaring van gemis die ze ervaren in relatie tot verhalen die hun achtergrond/ identiteit recht doet, maar ook aan het gemis aan documentatie van de levens van hun ouders. Respondenten noemden dat 'iedereen de verhalen wel kent', maar dat de documentaires van Abdelkarim de eerste keer zijn dat ze het hele verhaal, van voor tot achter, eens op documentaire zien, en dat deze documentaires bewaard worden voor de komende generaties. Er is daarbij sprake van een besef dat de tweede generatie waarschijnlijk de laatste generatie is die het verhaal van de migratie (met zoveel gevoel) op kan tekenen:

V3 (MA-NL): ja, ik zie dit als een nalatenschap voor de volgende generaties. Mijn grootouders leven nog, ik kan deze verhalen nog wekelijks horen, maar mijn eigen kinderen zullen de verhalen alleen nog kennen van mijn eigen moeder, die als kind is meegekomen. Daarom ben ik blij dat er nu een gezin

is dat alles vast heeft gelegd voor de rest.

V4 (MA-NL): iedereen kent het verhaal, maar je vindt het nergens terug, en we hebben het er zelf ook niet over. Laat staan de generatie na ons. Dus wij worden ook een beetje opgeschud, van oh ja, dit was het leven van toen, dit hebben onze ouders meegemaakt.

Voor M1 komt een belangrijk deel van zijn enthousiasme voor de voorstelling ook voort uit een angst om te verliezen. Hij noemt hier dat het institutioneel geheugen van migrantenjongeren opraakt. “De verhalen en de herinneringen die de tweede generatie hebben gevormd, ‘onze legacy’, verdwijnt”. M1 noemt hier ook dat er weinig materiaal is van de eerste generatie, weinig foto’s, weinig beeldmateriaal. De tweede generatie is de laatste generatie die het verhaal van de eerste generatie kan optekenen.

Dat onze respondenten Abdelkarim zo dankbaar waren voor het bieden van een podium voor de verhalen van de eerste generatie bevestigt het belang dat onze respondenten aan deze verhalen hechtten.

TMNMV als opening van een gesprek over moeders

We noemden hiervoor al dat een deel van onze respondenten een goede band had met hun moeders, en dat ze bekend waren met het verhaal van hun migratie. Van deze respondenten had een meerderheid (een jongeman van 21 uitgezonderd) een leeftijd van eind 20, begin 30. Onder een groep jongere respondenten (van 17 t/m 21) leefde de interesse voor hun ouders wat minder. We merkten op dat respondenten in deze leeftijd de voorstelling beschouwden als een aanleiding om wat meer over hun moeder na te denken, hen uit te nodigen voor de voorstelling, maar vooral, om het gesprek met hun moeders aan te gaan.

M1 (TU-NL) gaf na de voorstelling aan M2 (MA-NL) aan dat hij het 'apart' had gevonden, omdat het wel uitgaan was, maar dan met een hele andere energie, minder oppervlakkig, socialer. “Het was gewoon een nieuwe ervaring”. Vanuit die sfeer hadden ze een gesprek “waar wij met onze moeder een beetje tegenaan lopen, maar ook de mooie dingen”. M2 vult aan: “zonder dat iemand tegen je zegt dat je dat gesprek moet hebben, zonder dat het belerend is. Er zijn heel veel dingen die je vooral wilt zeggen, je wil de ander niet eens begrijpen [je moeder], maar dit [de voorstelling] leidt ertoe van hé, misschien kan ik een paar vragen stellen en luisteren wat diegene daarop antwoord. Dat is wel beter”.

I: hebben jullie zelf iets geleerd? Over je eigen moeder?

M4 (MA-NL): ik heb geleerd dat ik iets meer dankbaar moet zijn voor de kleinere dingen.

M5 (MA-NL): ik denk wel dat ik, dit is wel, de film liet wel zien, hoe zwaar het was voor zo'n vrouw in zo'n situatie. Ik denk wel dat mijn moeder in die eerste jaren gebikkeld heeft, dat heeft die mevrouw ook gedaan. Ze heeft echt alles opgegeven om naar Nederland te komen, dus ik denk wel, dat ik mijn moeder daarvoor dankbaar moet zijn, want anders zou ik niet een goede scholing hebben gehad of de kansen die ik nu heb gehad, die zou ik dan niet krijgen, als mijn moeder dat niet zou gaan opofferen.

M2 (OV-NL): ik herkende mijn moeder niet echt daarin, maar het wekte na die voorstelling wel mijn interesse over hoe dat was gegaan enzo, dat wist ik eigenlijk helemaal niet.

M1 (OV-NL): meer over haar achtergrond.

I: daar wilde je meer over weten

M5 (MA-NL): ik wist het al gedeeltelijk.

M1: ik wist het ook wel maar niet zo diep, en dit bracht me echt om m'n moeder er vragen over te stellen.

I: heb je dat gedaan?

M1: ja

M5: volgens mij iedereen wel, je kan niet zeggen dat je dat niet hebt gedaan.

Met deze twee gerelateerde inzichten aan de vierde ToC willen we het belang aantonen van het werkende mechanisme (het delen van verhalen over de migratiegeschiedenis van ouders) waar deze ToC op gebaseerd is, maar ook de potentie van dit mechanisme: onze respondenten in de leeftijd eind 20, begin 30 gaven het aan, en onze jongere respondenten bevestigden het: de voorstelling leidt tot een bewustwording van de eigen identiteit, en kan in die hoedanigheid aanleiding geven voor jonge mensen om het gesprek met hun ouders aan te gaan, en tot een beter begrip van hun band, of een betere band met hun ouders te komen.

5. Verhalen van ouders vertellen > herkenning van gedeelde ervaring > verbinding in de zaal

Een van de wensen van Abdelkarim met betrekking tot verbinding als werkend mechanisme was dat er naar aanleiding van de voorstelling verbinding plaats zou vinden in de zaal. Tijdens het interview met Abdelkarim hebben we verder niet gesproken over hoe deze verbinding eruit zou kunnen zien. Verbinding kan plaatsvinden tussen verschillende gezelschappen van dezelfde afkomst, of tussen gezelschappen van verschillende afkomsten. In dat laatste geval is er sprake van 'overbruggend contact'. Ten behoeve van het onderzoek hebben we vier voorstellingen bezocht. We observeerden dat het publiek tijdens deze vier voorstellingen overwegend (zeer) gemengd was:

De samenstelling van het publiek in de foyer toont een bekende aanblik. Veel

vrouwen met een migratieachtergrond, met en zonder hoofddoek, oud en jong, soms vergezeld door een man, meestal in tweetallen of groepjes vriendinnen. Een enkel groepje mannen valt op. Onder de autochtone bezoekers zijn jonge stellen, en oude en jonge vriendinnenkoppels. Een gezelschap van autochtone jonge mannen vergezeld van een oudere dame valt op. Later blijkt dat de grote kale jongen die het voortouw neemt in dit gezelschap een oud-collega is van Asma, die zijn broers en oma heeft meegenomen.

(Veldwerk 25 november, Meervaart)

Een gemengde samenstelling van het publiek leidt niet automatisch tot gesprekken, tot verbinding, maar dat wil niet zeggen dat mensen in de zaal zich niet op een of andere manier verbonden voelden met elkaar. Andere vormen van verbinding dan verbaal contact waren voor ons moeilijk te observeren. We observeerden wel dat er veel gelachen werd tijdens de voorstelling, met name tijdens de documentaire (door zowel mensen met als zonder migratieachtergrond) en vaak op dezelfde momenten. Zoals we eerder beschreven observeerden we ook dat mensen op dezelfde momenten ontroerd waren. Of het feit dat mensen gezamenlijk bepaalde emoties beleefden ook iets betekende voor bezoekers, bleef onduidelijk. We hebben deze vraag dan ook aan respondenten voorgelegd in de vorm van: Kun je het publiek van de voorstelling beschrijven? (om erachter te komen of bezoekers dezelfde inschatting van de samenstelling van het publiek maakten als wij) en 'voelde je je verbonden met andere mensen in de zaal?'

Onze respondenten schatten het publiek ongeveer even divers in als wij.

Tegelijkertijd gaven ze aan zich maar weinig verbonden te voelen met anderen in de zaal. De meeste respondenten gaven aan zich weinig tot niets aangetrokken te hebben van andere bezoekers; twee jonge vrouwen die we samen spraken hadden zich zelfs aan een deel van het overige publiek geërgerd. Wel gaf een respondent die een gemengde Nederlandse en Marokkaanse afkomst had, aan dat het delen van een ervaring met mensen die 'dezelfde kleur haar, dezelfde donkere ogen' hadden, voelde als 'thuiskomen'.

Saamhorigheid/ Bewustwording van een gedeelde ervaring

Hoewel onze respondenten dus niet spraken over verbinding, vonden we later dat respondenten hun ervaring wel beschreven in termen van 'saamhorigheid':

I: Wat voelde jullie in de zaal?

M1 (OV-NL): saamhorigheid.

I: kun je uitleggen wat je daarmee bedoelt?

M1: Het sluit op elkaar aan want, het is gewoon heel, het is ook gewoon hoe de thuissituatie bij jezelf is, gewoon herkenbaarheid, ik vond vooral dat een centraal punt van de voorstelling.

M5 (MA-NL): ik denk dat we met elkaar lachten gewoon, niet iedereen lachte voor zichzelf, maar iedereen lachte met elkaar. Ik keek dan bijvoorbeeld een persoon aan van 2 rijen verderop en dan was die ook aan het lachen en dan keek die mij ook aan en lachte die naar mij en dan ging ie weer verder met de voorstelling, en dat was een prettige sfeer om in te zitten.

I: Hadden jullie het idee dat mensen in de zaal jullie begrepen?

M4 (MA-NL) en M2 (OV-NL): ja

M4: dat is ook grappig want die typische Marokkaanse thuissituatie waar echt dus Marokkanen om zouden lachen, daar zag je ook Nederlanders om lachen.

M5: die snapten het ook.

M4: die konden zich een klein beetje daarin vinden, dat is dan ook weer leuk om te zien.

M5: zo zie je maar weer dat wij allemaal niet zoveel van elkaar verschillen, maar dat er veel overeenkomsten zijn tussen verschillende culturen.

In de bovenstaande quote lijkt het niet de verbinding te zijn die resoneert bij respondenten, maar de ervaring van begrip van de mensen om hen heen voor hun eigen situatie. Het is mooi dat in bovenstaande quote bij deze ervaring van begrip zowel mensen met als zonder migratieachtergrond worden betrokken. Het is mogelijk dat deze ervaring van begrip een opstap is voor verbinding. Iets soortgelijks zagen we terug in een ander interview:

I: Waarom zou je een voorstelling willen zien over je vader als je je eigen vader thuis elke dag kunt zien?

V1 (MA-NL): het is een cultureel iets, de saamhorigheid die je voelt,

V2 (MA-NL): maar ook leuk om te zien dat het er blijkbaar bij iedereen zo aan toeging thuis.

V1: ja, klopt.

[...]

I: Saamhorigheid, kun je beschrijven hoe je dat voelt?

V1: ja dat is een stukje [...] dat is iets wat je alleen als Marokkaan zijnde met elkaar kunt voelen zeg maar. Dat als ik het met mijn Nederlandse vriendinnen erover heb, dan.. zij ervaren niet hetzelfde gevoel dat ik heb over bepaalde dingetjes, bepaalde gewoontes in een Marokkaans gezin, de cultuur, dat zijn echt de dingen die je met elkaar deelt.

I: Voelde je die verbondenheid in de zaal?

V1: er zat niemand naast mij, alleen M2 (MA-NL) zat naast mij [lacht] Nee, maar iedereen lacht wel een beetje op hetzelfde moment, dus het zijn wel een aantal dingetjes die je wel ja... het grapje of de opmerking wat er dan net op dat moment komt...

I: wat doet het met je om dat met anderen te delen?

V1: het is niet echt dat het moeilijk is, als het over de voorstelling gaat is het meer zo dat er bepaalde punten zijn die je gewoon herkent als Marokkaan zijnde, die je gewoon herkent.

Ook hier noemen respondenten het veronderstelde begrip dat mensen in de zaal hebben van jouw (thuis)situatie. Ook andere respondenten gaven aan dat hoewel ze de verhalen in de voorstelling kenden uit hun omgeving (van hun ouders, van vrienden of familie) het prettig voelde om deze tijdens de voorstelling te herkennen en in breder verband te kunnen delen.

In beide quotes die we hierboven presenteren wordt dit begrip of deze saamhorigheid ook weer in verband gebracht met 'herkenbaarheid'. In de loop van het onderzoek en onze analyse merkten we op dat herkenbaarheid dus niet alleen een functie had in termen van het vertellen van een verhaal dat jonge mensen met een migratieachtergrond missen in de publieke domein, maar ook als een opmaat naar een gevoel van saamhorigheid: door zichzelf en hun ouders in de voorstelling te herkennen, hielp de voorstelling bezoekers zich te realiseren dat er mensen waren die hun (alledaagse) ervaringen en verhalen delen.

Ook het lachen om dingen die herkenbaar zijn omdat ze 'tot in detail' zijn 'hoe je het thuis ook hebt' past in dit plaatje. In de eerste quote die we presenteren wordt het 'samen lachen' genoemd als onderdeel van saamhorigheid. Hoewel we niet onder alle respondenten bevestiging vonden van dit mechanisme vormde het veelvuldig lachen om dingen die herkenbaar waren, zelfs als ze in essentie eerder verdrietig waren dan blij, een aanwijzing dat humor in de voorstelling, maar vooral in de documentaire, werkte omdat het een 'lach van herkenning' opwekte. De lach van herkenning maakt onderdeel uit van theorie rond de lach van 'opluchting' (relief) en is een lach die de gemeenschappelijkheid van culturele associaties uitdrukt (zie ook Spielhaus, 2013). Op deze manier wordt de lach van herkenning in verband gebracht met het tot stand brengen van sociale relaties binnen groepen, maar ook tussen groepen (zie ook Kuipers, 2007). Deze laatste functie, die ook in de eerste quote aan bod komt, bespreken we later, onder het mechanisme 'verbinding'.

Op basis van onze bevindingen komen we tot een herformulering van bovenstaand werkend mechanisme, waarbij de nadruk ligt op de erkenning die respondenten voelden dat ze niet alleen staan in de (dagelijkse) dingen die ze meemaken of met hun ouders hebben meegemaakt.

- Verhalen van ouders vertellen > erkenning dat je samen iets hebt meegemaakt/ samen lachen > breder bewustzijn van identiteit/ saamhorigheid

In de uiteenzetting hierboven is het lachen om herkenbare, gemeenschappelijke

aspecten van de Marokkaans-Nederlandse geschiedenis een beleving die alleen gedeeld werd met de zaal. Dat onze respondenten ook 'saamhorigheid' ervoeren met betrekking tot bepaalde gezamenlijke ervaringen of aspecten van de Marokkaans-Nederlandse geschiedenis geeft aan dat deze ervaring ook een bredere betekenis heeft. Deze bespreken we hieronder in de ToC die betrekking heeft op de ambitie om verbinding tot stand te brengen binnen de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap.

6. Verhalen van ouders vertellen > (h)erkenning van gedeelde geschiedenis > verbinding binnen Marokkaanse gemeenschap

We hebben de impact die het bijwonen van TMNMV op onze respondenten had tot nu toe voornamelijk besproken in termen van wat de voorstelling bijdroeg aan de (individuele) identiteit van respondenten. Hierboven beschreven we dat de voorstelling daarnaast een bewustwording tot stand bracht van een gedeelde ervaring. Naast het besef van individuele identiteit, werkte de voorstelling dus ook om een gevoel van collectieve identiteit te versterken. Onder deze ToC werken we uit, welke collectiviteit het hier eigenlijk betreft.

Saamhorigheid, met wie?

De constatering dat respondenten saamhorigheid ervaren, roept de vraag op met wie precies respondenten die saamhorigheid ervaren. Zeker gezien het antwoord 'saamhorigheid' in de eerste quote hierboven afkomstig is van een jonge jongen met een niet Marokkaanse migratieachtergrond. De saamhorigheid die we hierboven hebben beschreven is op basis van 'herkenbaarheid'. Zoals we eerder ook al beschreven, herkenden onze respondenten heel veel in de documentaire. Ze herkenden niet alleen zichzelf, hun eigen thuissituatie, hun ouders, en andere (oudere) mensen in hun omgeving, maar ook kleine dingen die betrekking hadden op communicatie (grapjes, houdingen) en alledaagse dingen (eten, inrichting van het huis). Naast deze oppervlakkigheden, merkten we in de loop van het onderzoek, gaf de voorstelling ook aanleiding tot herkenning van meer complexe ervaringen.

De ervaring van uitsluiting

We hebben in deze analyse stilgestaan bij de negativiteit met betrekking tot hun etnische en religieuze achtergrond die jonge mensen met een (Marokkaanse) migratieachtergrond ervaren in het publieke debat. We hebben ook genoemd hoe respondenten spraken over de gevolgen van deze negativiteit voor hun eigen beleving van identiteit en hoe de voorstelling hielp om hier een nieuw (positief) licht op te werpen. Onder twee van de respondenten die we spraken, merkten we op dat de herkenning van de ervaring van uitsluiting verbonden was aan een gevoel van saamhorigheid met andere jonge mensen met een (in dit geval) Marokkaanse migratieachtergrond. M1 en V5, beiden van Marokkaanse afkomst, zagen in de voorstelling dan ook aanleiding om deze te delen met mensen in hun omgeving

waarvan ze veronderstelden dat deze hetzelfde ervoeren. Voor V5 was dat haar directe familie, haar broers en zussen. Voor M1 waren dat zijn neefjes en nichtjes:

M1 (MA-NL) noemt dat “we [zijn broers en zussen en hij] trots mogen zijn op wie we geworden zijn” en dat zij dat hopelijk ook over kunnen brengen op hun kinderen. M1 voegt hier toe dat je pas een volledige plek in de samenleving hebt als je je altijd geaccepteerd voelt, als je altijd jezelf kan zijn. Hij noemt dat ‘wij’ over alle aspecten van onze identiteit trots moeten kunnen zijn. Hij noemt hier ook zijn neefjes en nichtjes, waar zij tegenaanlopen zijn de botsende perspectieven: ze zien zichzelf als succesvolle jongen mensen, maar zien anderen hen ook zo? “Ben ik wel de succesvolle jongen die ik denk dat ik ben”? Dat brengt frustratie en boosheid met zich mee. Hij noemt dat een worsteling waar hij zelf ook mee te maken heeft gehad, “en dan ga je toch vrienden zoeken in een kring van mensen waarvan je weet dat ze je begrijpen”. Hij zou graag tegen zijn neefjes en nichtjes willen zeggen dat ze trots mogen zijn op wie ze zijn, ook als mensen hen aanspreken op het feit dat ze bijvoorbeeld een hoofddoekje dragen.

De ervaring dat je ouders hebt met een soortgelijk verhaal

Samenhangend met de bevinding dat respondenten hun ouders naar aanleiding van de voorstelling meer waardeerden, was de bevinding dat respondenten naar aanleiding van de voorstelling inzagen dat hun ouders veel opgeofferd hadden, veel hadden meegemaakt, of het zwaar hadden gehad. Respondenten weten dit van hun eigen ouders, maar het herkennen van deze opoffering bij anderen maakte deze ervaring minder uniek.

Deze (h)erkenning was wellicht ook een belangrijke reden voor veel respondenten om hun ouders mee te nemen naar de voorstelling, of in ieder geval de intentie te formuleren om hun ouders mee te nemen naar de voorstelling: het vooruitzicht dat ouders inzicht krijgen in een situatie die voor hen herkenbaar is, maakt hun eigen situatie misschien wat minder uniek.

M5 (MA-NL): persoonlijk denk ik dat het een goede voorstelling voor mijn eigen moeder zou zijn want ik hoorde vroeger ook altijd verhalen van m'n moeder van ja, toen ik hier voor het eerst kwam toen werkte mijn vader heel veel en toen was het voor mij ook allemaal heel nieuw en onbekend en ik had eigenlijk ook niet echt veel vriendinnen of.. en toen kende ze de plaats [naam stad] zoals het nu is, ze kende allemaal niet heel goed. Dus ik denk dat het voor haar ook allemaal heel herkenbaar zou zijn geweest, dus dat sprak me ook meteen aan.

I: Denk je dat het voor haar belangrijk is om dit verhaal te zien?

M5: niet perse belangrijk, maar dan ziet ze het verhaal van een vrouw waar ze zich mee kan inleven, waar ze mee kan...

M4 (MA-NL): in verplaatsen

M5: Ja, ze kan zichzelf daarmee vergelijken, want ze heeft eenzelfde soort situatie gehad als die mevrouw en al die verhalen die je tegenkwam in de voorstelling

I: en wat verwacht je dat dat met jouw moeder doet?

M5: moeilijk te zeggen [twijfelt] Ja, ik denk dat ze het wel leuk gaat vinden en dan denkt ze oh ja, die tijd heb ik ook gehad en... ik weet precies hoe die mevrouw zich voelt en

M2 (OV-NL): dan weet ze een beetje dat ze niet de enige is, ik denk dat dat wel een beetje het geval is.

De ervaring van eenzaamheid

De veronderstelling hier geuit door M2 dat ouderen met een migratieachtergrond zich eenzaam kunnen voelen in hun ervaring van de migratie naar een onbekend land, met een vreemde taal, een vreemde cultuur, vertaalt zich ook in de ervaringen van hun kinderen, die zich soms eenzaam kunnen voelen in de ervaring van het hebben van ouders met een migratieachtergrond. Zo noemden respondenten soms dat ze zich door het herkennen van bepaalde ervaringen, 'minder alleen', of 'minder eenzaam' voelden:

I: Wat doet het met je, om zoiets te zien dat je herkent:

M1 (TU-NL): Je gaat een beetje rechtop zitten. Je gaat een beetje aandachtiger luisteren. Ik kan het gevoel niet precies beschrijven, maar zoiets.

I: Zou je het willen proberen? Is het een positief gevoel of een negatief...

M1 (TU-NL) [zegt snel] zeker wel een positief gevoel, misschien heel gek, maar dat je denkt van: meerderen hebben zo'n... moeder ofzo, of.. [...] Ik weet niet hoe ik dat zou moeten beschrijven, maar het is wel een positief gevoel, een positief gevoel wel ja.

V1 (TU-NL): Soms lijkt je ook in je eigen problemen eenzaam: ik heb struggles en dan kom je erachter dat veel mensen dezelfde struggles hebben en dan voel je je ook minder eenzaam. Je probleem is niet opgelost, maar ik ken zoveel meiden die nu zelfstandig zijn en geld verdienen en toch thuis wonen bijvoorbeeld. Eerst denk je ik ben de enige en dan kom je erachter dat er heel veel mensen zijn die dat probleem hebben. Dat los het probleem niet op, maar het is wel een opluchtend gevoel van: ik ben dus niet de enige hierin

V2: je kan het gevoel delen inderdaad.

V3 (MA-NL): soms denk je dat je de enige bent. Die herkenning is ook wel fijn.

Er is dus een reeks aan oppervlakkige en wat meer complexe ervaringen met betrekking tot welke de voorstelling 'herkenning' oplevert. Deze herkenning geeft

aanleiding voor een gevoel voor saamhorigheid. Uit de analyse hierboven maken we op dat het gedeeld zien worden van hun verhaal voor een breed publiek hen het gevoel geeft dat ze hun ervaring kunnen delen met anderen, dat deze niet uniek is, dat ze niet alleen zijn in hun ervaringen.

Tegelijkertijd verwezen onze respondenten in hun antwoorden nauwelijks naar de gemeenschappelijkheid van deze ervaring voor bijvoorbeeld de groep jongeren met een Marokkaanse, Turkse, of andere achtergrond. Het hebben van ouders die vanuit een ver land naar Nederland hier naartoe zijn verhuisd is natuurlijk ook niet voorbehouden aan een bepaalde groep mensen. Een respondent zei hierover:

V2 (MA-NL): ja, ik zou het ook leuk vinden om een Turkse variant te zien. Of een Surinaams, nou, nee, Surinaams denk ik niet eens, want qua taal enzo is dat toch ook, maar [...] een Somalisch iemand, die ook helemaal van nul ... dat lijkt me eigenlijk ook heel interessant.

V1 (MA-NL): ja maar ook meer in de zin van dat zo iemand van mijlen ver naar een hele andere wereld gaat zonder taal of helemaal niks niet.

Er is dus wat ons betreft wel degelijk sprake van een gevoel van verbondenheid naar aanleiding van de voorstelling, maar dit gevoel van verbondenheid betreft vooral een verbondenheid met andere leden van de tweede/ derde generatie. In overeenstemming met de term die Abdelkarim hier zelf voor koos, zouden we de gemeenschap van jongeren met een migratieachtergrond (ongeacht land van migratie) een 'community' kunnen noemen, waarbij de term 'community' een iets minder nauw gedefinieerde groep betreft dan 'de zaal' of 'de Marokkaanse gemeenschap': het gaat om een community van jonge mensen met ouders die vanuit een ver land hier naartoe zijn gemigreerd, die ontworteling of ontheemding hebben ervaren, en waarvan de kinderen op zoek zijn naar betekenisgeving met betrekking tot hun eigen identiteit. Gebaseerd op het positieve, het alledaagse, in combinatie met de (verbindende) lach van herkenning, houden we in de ToC die we op basis van onze bevindingen formuleren het bijvoeglijke naamwoord 'toffe' in stand:

- Verhalen van ouders vertellen > (h)erkenning van gedeelde ervaringen > belonging/ lidmaatschap van een toffe community

7. Verhalen vertellen > herkenning universele thema's > verbinding

We hebben meermaals vastgesteld dat voor mensen met een migratieachtergrond de voorstelling TMNMV veel herkenbaarheid opleverde. Het was de veronderstelling dat de onderliggende thema's van de voorstelling (moederschap, liefde, verlies) niet alleen jongeren met een migratieachtergrond zouden aanspreken, maar dat ook mensen zonder migratieachtergrond zich zouden kunnen herkennen in deze

(universele) thema's. Het presenteren van universele thema's in relatie tot een groep mensen waarvan de veronderstelling is dat deze als 'anders' worden gezien, zou kunnen leiden tot verbinding. Immers: de voorstelling laat zien dat Marokkaanse moeders niet zo veel verschillen van hun autochtone generatiegenoten waar het aankomt op die liefde voor hun kinderen.

Tijdens onze observaties hebben we vier autochtone gezelschappen gesproken, onder andere over de herkenning die zij vonden in de voorstelling. Vier autochtone bezoekers die we tijdens dit onderzoek spraken, herkenden het universele karakter van 'de zorgen en de liefde voor kinderen' (twee oudere vrouwen, moeder en dochter) of vonden het onderwerp van de voorstelling, ook al ging het over andere culturen 'heel relatable' (echtpaar, 40+). Een van de respondenten noemde in dit verband dat de voorstelling haar duidelijk maakte dat 'in principe iedereen benaderbaar is: 'je kunt ook je buurvrouw aanspreken'. Hier komen we een mechanisme tegen dat we eerder ook benoemden in verband met de werking van het vertellen/ delen van familiegeschiedenissen: de voorstelling als opening van een gesprek.

Deze herkenning van de universele thema's vonden we in de vragenlijst niet op grote schaal terug, maar zoals eerder gesteld wel af en toe in de antwoorden op de open vragen. De herkenning had hier betrekking op de liefde/ zorgen/ opoffering van moeders voor hun kinderen en op de warme band tussen moeders en hun kinderen, hun zoons in het bijzonder.

Hoewel we hier en daar betekenisvolle aanwijzingen vinden voor het tot stand komen van verbinding aan de hand van de (universele) thematiek van de voorstelling (met name de ervaring dat de voorstelling uitnodigt tot een gesprek), kunnen we stellen dat dit niet het meest in het oog springende mechanisme was om verbinding te bewerkstelligen. We onderzochten de potentie van de voorstelling om verbinding tot stand te brengen ook aan de hand van onze achtste ToC, die betrekking heeft op het doorbreken van het karikatuur rond Marokkanen/moslims. Door het bieden van een meerzijdiger/ completer beeld van (de ervaringen van) deze groep, beoogde Abdelkarim mensen zonder migratieachtergrond aanknopingspunten te bieden voor verbinding.

8. Alledaagse verhalen > tegengeluid tegen narratief van conflict > karikatuur doorbreken/ completer beeld geven > verbinding

We beschreven al eerder hoe de voorstelling beoogt een tegengeluid of simpelweg een 'ander/ completer geluid' te laten horen met betrekking tot Marokkaanse Nederlanders en/of moslims en hoe jongvolwassenen met een migratieachtergrond hierop reageren. De veronderstelling is dat het bieden van een ander/ completer geluid ook gevolgen kan hebben voor de mate van verbinding die de voorstelling tot

stand kan brengen. Bezoekers van de voorstelling zonder migratieachtergrond zouden aan de hand van de voorstelling hun negatieve of stereotype beelden bij kunnen stellen, of zich verbonden voelen met de hoofdpersonen op basis van universele of alledaagse ervaringen.

Met betrekking tot verbinding merkten we op basis van de vragenlijsten, observaties en interviews op dat bezoekers met een migratieachtergrond hoge verwachtingen hadden van het delen van de verhalen in de voorstelling met autochtone Nederlanders. Eerder bespraken we de opluchting om eens iets positiefs te zien over jezelf of de groep(en) waar je toe gerekend wordt. Daarmee samenhangend vonden we ook dat de nadruk op het alledaagse als heel prettig werd ervaren. Voor jonge mensen die opgroeien met de indruk dat andere mensen hen als niet 'normaal' aanzien, is het belangrijk om die alledaagsheid over te dragen aan anderen. Zo vonden we dat respondenten de voorstelling aanraadden aan anderen (niet-Marokkanen) vanuit het idee dat de voorstelling inzicht geeft in de 'normale' realiteit van mensen/moeders met een migratieachtergrond:

I: zou de voorstelling ook een maatschappelijk nut kunnen hebben?

V2 (MA-NL): ja, wat V1 net al zei, net voor dat stukje begrip misschien, of misschien angst ook, misschien zijn mensen ook wel een beetje bang voor ons, van 'wat een rare mensen' of weet ik veel, dat je ineens ook heel normaal wordt.

M5 (MA-NL): je, je hoort een soort van verhaal van ja, de eerste generatie Marokkanen die zijn hier gekomen maar zijn niet goed geïntegreerd en kennen de taal niet en dan hoor je zulke verhalen, maar nu zie je ook een keer een andere kant, van een Marokkaanse vrouw die komt en de taal niet kent, en eigenlijk een beetje op Mars is want ze kent de wereld niet. Het is wel interessant om te zien, want je kent het ene kant ken je al van alle nieuwsberichten van alle media van alle verhalen, en dan nu zie je weer een andere kant.

M2 (MA-NL): en je hoopt wel dat dit op een dag ook door het grote publiek gezien wordt want het zou tot heel veel begrip leiden snap je, want voor sommigen is het echt niet denkbaar dat een mens, een moeder, zijn hele leven heeft toegewijd aan andere mensen, en erin gelooft dat dat ook zijn of haar doel is. In dit geval de moeder, die in de schaduw staat van het gezin. Snap je, mensen kunnen zich dat niet voorstellen, maar het is gewoon realiteit, ook gewoon hier.

Om inzicht te krijgen in de meerwaarde die bezoekers met een migratieachtergrond aan de voorstelling ontleenden, hadden we in onze online vragenlijst de open vraag opgenomen: 'aan wie zou u de voorstelling aanraden/ waarom aan die persoon'?

We vonden dat bezoekers zonder migratieachtergrond, in overeenstemming met de bezoeker met migratieachtergrond, veel potentie zagen in de verbindende werking van de voorstelling. Respondenten zonder migratieachtergrond die de vragenlijst invulden gaven aan de voorstelling te willen delen en noemden als belangrijkste reden (127 van de 243 respondenten noemde deze reden) dat de voorstelling zou kunnen leiden tot meer inzicht en begrip voor mensen met een (Marokkaanse) migratieachtergrond/ vluchtelingen/ mensen uit andere culturen.

Uit de antwoorden op de vraag 'wat is je bijgebleven van de voorstelling', haalden we dat bezoekers zonder migratieachtergrond niet alleen inzichten opdeden uit de voorstelling over bijvoorbeeld de rol van de moeder, het verschil tussen generaties en hoe lastig het was om te integreren, maar ook zagen we dat mensen soms verrast reageerden als de voorstelling hen confronteerde met een vooroordeel, of onbewust vooringenomen houdingen:

In antwoord op de vraag: 'wat bleef je bij van de voorstelling?

“(in de documentaire) hoe een relatie zich ontwikkelt ondanks het feit dat het behoorlijk gearrangeerd was -veel begrip en ook humor met elkaar-.”

“Dat de ouders uit de docu toch ontzettend hun best hebben gedaan om hier te leven. Samen op het terrasje achter hun huis vond ik heel aandoenlijk.”

“Dat vader zijn dochter accepteert zoals ze is”

“De vanzelfsprekendheid die wij NL ers. hebben. Respect voor al die kids die opgroeien zonder exact te weten waarom alles anders is.”

“De ontluistering dat de zus in Hong Kong in de documentaire zich daar meer gewaardeerd en vrij voelt dan in Nederland”

“Het verhaal van de Iraanse moeder die zo hard op Nederlands heeft geoefend, dat nu weer kwijtraakte en het harde oordeel daarover van haar bureu”

Deze reacties laten zien dat de voorstelling (met name de documentaire) niet alleen in staat was om het blikveld van mensen zonder migratieachtergrond op de Marokkaanse gemeenschap te verruimen, maar ook dat deze in staat was om dit blikveld te veranderen, door een nieuw perspectief te bieden op bestaande ideeën rondom deze gemeenschap. Met name dit laatste zet de potentie van de voorstelling tot verbinding het meeste kracht bij.

De vraag is, waarom mensen zonder migratieachtergrond (een onderdeel van) de documentaire zo vaak noemden als iets dat hen bijbleef. We haalden eerder uit de

kwantitatieve dataverzameling dat het publiek zonder migratieachtergrond de documentaire hoger waardeerden dan het voorprogramma. We vroegen bezoekers in een open vraag in de online vragenlijst wat hen het meest was bijgebleven aan de voorstelling. Een kwantitatieve analyse van de kwalitatieve data toonde aan dat bezoekers met een migratieachtergrond in grote meerderheid iets bijbleef over (een van de) moeder(s) in de voorstelling, de rol van moeders in z'n algemeenheid, of de eigen moeder (Bijlage 4). Bezoekers zonder migratieachtergrond daarentegen noemden vaak 'de vader' als iets dat ze bijbleef uit de voorstelling (zie Bijlage 5).

Uit deze bevinding maken we op dat bezoekers zonder migratieachtergrond niet naar de gehele voorstelling verwijzen als ze uitleggen wat ze is bijgebleven, maar alleen naar de documentaire en in het bijzonder de rol van Ali El-Fassi daarin. Daarnaast geven bezoekers zonder migratieachtergrond aan dat 'de humor' hen is bijgebleven. Uit onze kwantitatieve analyse kunnen we geen oorzakelijk verband tussen deze observaties halen: we weten niet of de documentaire hen bijbleef vanwege de vader of vanwege de humor, of dat de documentaire hen bijbleef vanwege de humor van de vader, of de humor van iemand anders. Aan de hand van onze kwalitatieve data krijgen we dat meer inzicht in dit verband:

In antwoord op de vraag 'Wat is je het meest bijgebleven?':

"De humor en de open visie van vader"

"De humor in de documentaire"

"De humor van de vader in de documentaire"

"die schat van een vader"

Ook in ons kwalitatieve veldwerk komen we humor tegen als reden om de documentaire te waarderen. Tijdens een van onze observaties spraken we een gezelschap dat we tijdens de documentaire hard hadden horen lachen:

Terwijl ik mensen vraag de vragenlijst in te vullen, spreek ik ook een autochtoon gezelschap over de voorstelling. Ze zijn allemaal positief. Een oudere dame met lang grijs haar noemt de film 'smashing'. Als ik ernaar vraag noemt ze de film ontroerend en grappig. Een jonge jongen (begin 20) in het gezelschap licht toe dat hij vooral de balans heel mooi vond tussen traditioneel en modern (Ali en Noha en hun dochter Zoul), grappig en serieus (Ali versus het verhaal van Noha en de problematiek rondom vooroordelen en identiteit van Zoul).

(Veldwerk, Utrecht 1 november)

Hoewel het de intentie van Abdelkarim was om de verbinding te zoeken in de nuance van het alledaagse, het conflictloze, willen we op basis van deze bevinding graag nog eens de aandacht vestigen op de functie van humor als werkzaam mechanisme. Onderzoekers geven aan dat er weinig vormen van sociale interactie

zijn die zo verbindend kunnen werken als humor. Het idee daarbij is dat humor, aan de hand van een (glim)lach, werkt als een uitnodiging om samen te lachen, en als zodanig een uitnodiging om dichterbij elkaar te komen (Coser, 1959).

We hebben eerder uitgelegd hoe het alledaagse karakter van de ervaringen in de documentaire jonge mensen met een migratieachtergrond aansprak vanwege de herkenbaarheid ervan. Voor mensen zonder migratieachtergrond week het alledaagse juist af van het herkenbare (stereotype) beeld van Moslims en Marokkanen en wellicht leek het daarom 'grappig' (zie ook Spielhaus, 2013).

Ook vervreemding/ verharding

Bovenstaande inzichten stemmen positief over de potentie tot verbinding van TMNMV. Tegelijkertijd maakten we uit onze observaties en uit de online vragenlijst we op dat niet iedereen enthousiast was over de voorstelling. Het commentaar van respondenten zonder migratieachtergrond is onder te verdelen in respondenten die kritiek hadden op de vorm (ze vonden met name het voorprogramma niet professioneel genoeg, langdradig, of niet theaterwaardig) en mensen die in de voorstelling (met name de documentaire) hun vooroordelen met betrekking tot mensen met een migratieachtergrond bevestigd zagen:

“Dat ze nog zo slecht Nederlands spraken. Dat het wel goed is dat de Statushouders nu een inburgeringscursus moeten volgen”

“Het niet geïntegreerd zijn van deze generatie. Jammer.”

Dit soort uitspraken waren ver in de minderheid. Eerder noemden we dat dit niet zozeer een verdienste was van de voorstelling, maar voortkwam uit de aantrekkingskracht van de voorstelling op een publiek op mensen met affiniteit voor of interesse in de multiculturele samenleving. Met andere woorden: de voorstelling bereikte mogelijk voornamelijk mensen die openstaan voor verbinding; mensen die daar niet open voor staan werden mogelijk niet bereikt of niet geraakt door de voorstelling.

Een aanwijzing voor het laatste, het niet geraakt worden door de voorstelling, zien we in de quotes uit de online vragenlijsten die we hierboven presenteerden. Een belangrijke aanwijzing dat de voorstelling alleen mensen trok die affiniteit hadden met het onderwerp/ de doelgroep vonden we in de vragenlijsten: veel respondenten zonder migratieachtergrond gaven aan al eerder naar een voorstelling van Zouka Media te zijn geweest. Ook tijdens het kwalitatieve veldwerk werd onze aanname bevestigd:

Autochtone mannen geven aan het een mooi verhaal te vinden, zonder teveel drama. Een van de mannen geeft aan dat hij erg geïnteresseerd is in

verschillen tussen culturen. 'Je krijgt meer inzicht' zegt hij later en 'je gaat er toch anders naar kijken, dat probeer ik sowieso al te doen, maar dit helpt zeker'

(Veldwerk, Amsterdam, 10 november)

De vrouw noemt hier ook dat mensen in de maatschappij het moeilijk vinden om zich in elkaar in te leven. Als voorbeeld noemt ze hier de zwarte pietendiscussie: 'sommige mensen begrijpen dat gewoon niet'. En daarna 'je moet het ook gewoon een beetje leren allemaal'.

(Veldwerk, Amsterdam, 10 november)

Beiden quotes laten zien dat de betreffende bezoekers enerzijds de intentie hadden om te leren van de voorstelling, en anderzijds op voorhand begrip te manifesteren te aanzien van de positie van mensen met een migratieachtergrond.

Op basis van ons onderzoek vinden we dat de verwachtingen van de voorstelling met betrekking tot de verbindende werking ervan hoog zijn. Bezoekers (met en zonder migratieachtergrond) wijzen massaal op de potentie van de voorstelling om inzicht en begrip tot stand te brengen. We hebben laten zien dat mensen kennis opdeden aan de hand van de voorstelling die ze eerder niet hadden, en waardoor ze soms werden verrast. Tegelijkertijd hebben we beargumenteerd dat het aanbieden van nieuwe/ afwijkende informatie niet afdoende leek te zijn om het enthousiasme voor de voorstelling, met name onder mensen zonder migratieachtergrond, te verklaren. We hebben daarbij gewezen op het belang van de rol van humor in de documentaire als mechanisme om mensen dichterbij elkaar te brengen. Op basis van deze bevinding stellen we een nieuw werkzaam mechanisme voor:

Alledaagse verhalen met humor > uitnodiging tot lachen om alledaagse dingen > doorbreken stereotype beeld van conflict (gebrek aan integratie, radicalisme) > verbinding

9. Podium bieden > erkenning van bestaansrecht/belang verhaal > erkenning dat deze verhalen erbij horen > inclusie

Een belangrijke veronderstelling met betrekking tot deze voorstelling, misschien wel de belangrijkste, is dat deze voorstelling jonge mensen met een migratieachtergrond het gevoel geeft dat hun verhalen ertoe doen. Door het bieden van een podium aan jonge mensen die hun verhaal nergens kunnen herkennen, en dit te doen op locaties die ertoe doen (grote theaters), geeft de voorstelling jonge mensen mogelijk het idee dat zij gezien worden en hun verhalen gehoord. Met andere woorden, de publieke erkenning van hun verhaal kan hen het idee geven dat ze erbij horen, dat ze geen vreemden zijn in deze maatschappij.

In de interviews vroegen we onze respondenten wat het voor hen betekende om het de verhalen van TMNMV in de theaters te zien. Respondenten waren hier unaniem positief over. De relatie met de erkenning van je eigen verhaal was in hun antwoorden soms expliciet aanwezig, maar we houden er rekening mee dat respondenten daar ook de woorden van Abdelkarim zelf echoden: na afloop van de voorstelling nam hij altijd zelf nog even het woord en noemde daar soms dat hij het belangrijk vond dat 'deze verhalen onderdeel uit gaan maken van het Nederlandse DNA'.

I: Wat doet het met je om zo'n verhaal in het theater te zien?

V5 (MA-NL): Erkenning voor het belang van die verhalen. Als die verhalen belangrijk worden gevonden, worden de mensen achter die verhalen ook zichtbaar en belangrijker.

[Ma-NL gezin 9 kinderen, leeftijd 30+, tot 50 +] De oudste broer neemt als eerste het woord. Hij noemt de voorstelling 'herkenbaar' en voegt eraan toe dat je 'een stukje achtergrond' meekrijgt. Hij gaat in rap tempo door dat het 'het verhaal is van onze vaders, onze moeders', en dat het daarmee ook het verhaal is 'van onszelf' en dat het 'voelt als thuiskomen', maar ook als een 'erkenning van onze verhalen'. Hij voegt er later aan toe dat hij het mooi vindt dat deze ook een plek krijgen in het cultureel aanbod. Dat je wortels daardoor wat steviger worden. Als ik naar de rest van het gezelschap kijk, zeggen ze grappend dat ze het altijd eens zijn met hun oudste broer. Een jongere zus is het eens met de woorden van haar oudere broer: het is mooi dat deze verhalen er mogen zijn. Dat er een podium voor is, dat er een plek voor is. Dat is belangrijk, vindt ze. (Veldwerk Amsterdam, 25 november)

Andere respondenten hadden een minder expliciete indruk van de betekenis van het theater als plek om verhalen te delen. Ze noemden dat het ze 'raakte' dat Abdelkarim anderen een podium bood voor hun verhalen, dat ze het 'mooi' vonden om het verhaal een keer te zien in een Nederlands theater 'waar het zich allemaal heeft afgespeeld', of ze voelden zich 'trots' dat iemand met zo'n 'standaardverhaal' volle zalen kan trekken en 'er echt iets van MAAKT [met nadruk]'. Met name onze jongere respondenten gaven aan dat ze het leuk en belangrijk vonden dat ze kennis maakten met het theater en een andere (leerzame) vorm van amusement:

I: maar je vind het belangrijk dat mensen naar het theater komen?

M 5 (MA-NL): omdat het gewoon het gevoel van die jongeren

M4 (MA-NL): ze zijn veel meer bezig om social media, op digitale platformen dan in het echt

M1 (OV-NL): ze zijn niet echt geïnteresseerd.

I: wat brengt het bezoek aan het theater ze dan?

M4: kennis en het amuseert ze. Een andere manier dan netflix.

M1: of op de hoek hangen.

Hoewel we expliciet vroegen naar de ervaring van het zien van deze verhalen in het theater, kwam het antwoord ook meer impliciet door de interviews heen aan de orde. We noemden het al eerder: vaak noemden respondenten dat ze Abdelkarim 'dankbaar waren' voor het vertellen van zijn verhaal in het theater en/of het bieden van een podium voor andere verhalen. Dit had soms te maken met de behoefte herkenning te ervaren, soms met het belang dat onze respondenten hechtten aan het documenteren van de geschiedenis van hun ouders, soms met het feit dat ze iets leerden over hun eigen moeder en soms met het feit dat ze zich gekend voelden of minder eenzaam. Onze jongste respondenten konden hun gevoel van dankbaarheid moeilijk plaatsen, maar noemden dat ze dankbaar waren omdat ze het idee hadden dat ze iets moois/ bijzonders mee hadden gemaakt:

I: je kwam met een glimlach uit de zaal [resp. M5 noemde dat eerder]. Zou je je gevoel kunnen beschrijven toen je de zaal uitliep?

[denken na]

M5 (MA-NL): ja gewoon een gelukkig gevoel, je bent net, ik dan, met je vrienden, hebben we naar een mooie voorstelling zitten kijken en dan ben je klaar, je hebt wel vaak, ben je stukgegegaan om bepaalde grappen, bepaalde gebeurtenissen in de film, dus ik denk wel dat je met een tevreden gevoel naar buiten komt.

M4 (MA-NL): ik ging het ook nabespreken, met [naam kennis], toen zocht ik hem ook echt op, want ik wilde hem ook echt vertellen van... mooie theatervoorstelling.

M2 (OV-NL): je wou m gewoon even een compliment geven

M4: en vooral ook bedanken dat ik er was

M2: ja man, daar hadden we ook nog gepraat met de regisseur van de film

M4: we hadden hem bedankt voor de mogelijkheid dat we mochten komen

M1 (OV-NL): ja, we hadden hem allemaal bedankt want het was een mooie ervaring

M4: ja, want het was echt een leuke ervaring snap je en het klinkt raar als ik zeg dat je zo'n ervaring nooit meer mee gaat maken, want je kan altijd nog naar een theatervoorstelling gaan, maar niet nog een keer naar dezelfde theatervoorstelling.

We nemen deze iets langere quote op om weer te geven dat de voorstelling ook voor jonge mensen, die de betekenis ervan voor hen persoonlijk niet goed kunnen duiden, van betekenis is.

Hoewel we de erkenning van de werkzaamheid van dit mechanisme dus tegenkwamen onder onze respondenten, merkten we ook op dat met name jonge mensen met een verhoogde interesse in het welbevinden van de tweede/derde

generatie de waarde van de voorstelling op dit punt inzagen. Als zij spraken over de toegevoegde waarde van de voorstelling verwezen zij vaak naar de potentiële uitwerking van de voorstelling op anderen:

V5 (MA-NL): Als je ziet dat ineens andere verhalen de ruimte krijgen, waarin positieve aspecten van je identiteit de ruimte krijgen, creëert dat ook een stukje zelfvertrouwen, of een hernieuwde blik naar jezelf, die voor Marokkanen in Nederland broodnodig is. Zelfvertrouwen klinkt wel zwaar, maar het is wel zo. Het werkt niet om naar jezelf te kijken door de ogen van een ander. Dan kun je beter met je eigen ogen kijken en naar de volledigheid van je eigen identiteit, de positieve en negatieve elementen. Dat is volgens het onderliggende gevoel. Daar gaat het om.

M2 (MA-NL): Als je je ergens aan kan herkennen, niet perse een rolmodel, maar gewoon herkenning dan [twijfelt] leidt het tot minder vervreemding van de maatschappij, want anders lijkt het alsof je zegt 'ja, bij deze maatschappij hoor ik eigenlijk ook niet. Misschien is dat een beetje de tendens, [...] terwijl dit verhaal juist kan zeggen van nee, we kunnen er ook gewoon naar proberen te kijken, met iemand anders iets uitwisselen en dan krijg je ook minder dat vervreemdend gevoel, van 'hé, mijn verhaal hoort ook gewoon thuis in deze maatschappij, snap je'.

I: [resp. noemt dat hij wat voor anderen wil betekenen]. Welke anderen?

M6 (MA-NL): jonge mensen die dingen herkennen of stoeien met iets dat ik al eerder heb opgelost [...]. [...] ik heb ook als docent gewerkt [...] en nou ja goed, dan heb je een afspiegeling, nou ja soms niet altijd een afspiegeling in je klas zitten, dan zijn er jongens met een achtergrond, Marokkaans, Turks weet ik veel die geen stage kunnen vinden en daar ga je dan het gesprek mee aan. [...] En op grote schaal is dat mogelijk in bijvoorbeeld die documentaires die Abdelkarim gemaakt heeft of een boek ... om die jongeren aan te zetten tot nadenken en dat ze wel een waardevolle toevoeging zijn voor de Nederlandse samenleving en dat ze hier thuishoren, en dat besef is er soms niet altijd.

In deze antwoorden verwijzen onze respondenten bewust of onbewust expliciet naar de toegevoegde waarde van de voorstelling op het gebied van deradicalisering: het gevoel hebben dat je verhaal gekend wordt in de samenleving (thuisvoelen), en het vermogen om je identiteit als geheel onder ogen te zien, de positieve en de negatieve kanten (weerbaarheid).

In de inleiding van deze ToC noemden we het 'wellicht de belangrijkste' ToC. Hierboven hebben we uitgelegd dat onze respondenten om verschillende redenen positief waren over het dat hun verhalen gedeeld werden in het theater. Daarnaast

hebben we gewezen op het gevoel van dankbaarheid dat onze respondenten gedurende de interviews uitdrukten en we legden daarbij de relatie met andere mechanismen die we eerder hebben besproken. Tot slot hebben we laten zien welke potentie de meer maatschappelijk betrokken respondenten in deze voorstelling zagen. In hun antwoorden gaan deze respondenten direct of indirect in op de doelen die fonds z.o.z. zich stelt met het ter beschikking stellen van subsidies aan projecten als deze.

6.4. Kritiek op de voorstelling

Naast alle lof voor de voorstelling was er uiteraard ook kritiek. Kritiek kwam niet veelvuldig voor, maar we vinden het belangrijk om deze toch te noemen.

De documentaire is 'te lief'

Het eerste punt van kritiek betreft met name de documentaire, waarvan mensen het idee hebben dat deze een te oppervlakkig, te positief beeld schetst van het leven van migranten en hun kinderen; dat de meer negatieve aspecten van het leven in de Marokkaanse gemeenschap niet aan bod komen.

Gerelateerd hieraan is de kritiek dat de kracht van moeders tijdens de voorstelling niet voldoende wordt belicht; dat moeders zonder uitzondering worden gepresenteerd als lieve, zorgzame en wijze vrouwen. Hierbij is er ook kritiek op de rol van de enige vrouw, Stephanie, in de voorstelling: waar haar verhaal in eerste instantie haar ongeplande zwangerschap betrof en de spanning die dit opleverde met haar moeder, werd dit verhaal in de loop van de voorstelling vervangen door een opsomming van haar dagelijkse besommeringen als moeder, een verhaal wat voor sommige respondenten 'te alledaags' was en waar volgens een respondent 'weinig kracht' uit bleek.

De voorstelling leunt te veel op een mannelijk perspectief

Een tweede kritiek betreft de gehele voorstelling en heeft betrekking op het 'te mannelijke perspectief' van de voorstelling. Deze kritiek volgt op het vorige punt van kritiek, maar richt zich specifiek op de afwezigheid van de 'struggles' van vrouwen in de migrantengemeenschap. Hierbij werd ook opgemerkt dat iedereen een in de voorstelling een goede band had met 'zijn' moeder. Twee respondenten merkten hierbij op dat vrouwen een iets meer gecompliceerde band met hun moeder neigen te onderhouden en dat deze in de voorstelling niet werd verbeeld.

De voorstelling wekt uitsluiting in de hand

De ervaring van het hebben van een goede relatie met je moeder, werkte als een mechanisme van uitsluiting voor een respondent van wie de band met haar moeder gespannen was. Het mechanisme van uitsluiting werd ook genoemd in verband met de taal van de voorstelling: veel ouderen van de eerste generatie konden de niet

konden volgen vanwege een te gebrekkige kennis van ofwel het Nederlands, ofwel het Berbers. Ouderen die het moesten hebben van de gesproken tekst in de documentaire (niet van de ondertiteling) konden deze vaak niet verstaan vanwege de lachsalvo's in de zaal die (net als de ondertiteling) voorafgingen aan een grappige scene. Tot slot noemde een groepje respondenten dat de voorstelling, met name de documentaire, 'te weinig multicultureel' was; dat het beter zou zijn als bezoekers door de voorstelling niet alleen meer kennis zouden opdoen over het dagelijkse leven van een Marokkaanse familie, maar ook een inkijkje zouden krijgen in de levens van andere gezinnen met een migratieachtergrond.

6.5. Tot slot

De ToC's die we van tevoren in samenwerking met Abdelkarim hadden opgesteld dekten grotendeels de antwoorden die we kregen over de werkzaamheid van de voorstelling. Ook niet geanticipeerde antwoorden konden we grotendeels hieronder kwijt. Toch was er een terugkerend thema dat we minder goed konden plaatsen onder de ToC's die we al hadden, of die pasten bij meerdere ToC's. Dit thema had betrekking op de functie van de familie El-Fassi als rolmodellen, als voorlopers in het tot stand brengen van een positieve identiteit.

Onze respondenten noemden meermaals dat ze bewondering hadden voor Abdelkarim en Asma als 'pioniers' of 'helden' in het verkennen van de verhalen van hun ouders. Ook is er bewondering voor Noha El-Fassi als moeder die haar kinderen durft los te laten in een maatschappij die ze zelf niet goed begrijpt. Maar bovenal is er bewondering voor Zoulikha El-Fassi die in de documentaire als professional aan het woord komt. Respondenten kunnen zich in haar herkennen en zijn trots op haar, op hoe ze laat zien 'hoe ver we gekomen zijn' en op de kracht die ze uitstraalt. Een respondent noemt in dit verband ook dat zowel Asma en Abdelkarim als Zoulikha jongeren met een migratieachtergrond laat zien dat je "niet zo beperkt hoeft te denken" over wat je wil doen met je leven: dat je "om de wereld [kan] reizen, eigen ondernemer [kan] zijn". De boodschap is volgens deze respondent dat je iets moet maken van je leven, en dat je het "ondanks je migratieachtergrond ver kan schoppen in het leven".

Het verhaal van Zoulikha, merkten we tijdens de observaties en we lazen het ook terug in de online vragenlijsten, raakte niet alleen jonge mensen met een migratieachtergrond, maar ook mensen zonder migratieachtergrond waren getroffen door haar verhaal. Het verhaal van Zoulikha is het verhaal van een succesvolle dochter van migranten die ondanks al haar kracht en professionaliteit het gevoel heeft dat ze in Nederland wordt afgerekend op haar afkomst, op haar geloof. Zonder dit onderwerp expliciet aan de kaak te stellen, geeft de voorstelling mensen zonder migratieachtergrond aanleiding tot reflectie met betrekking tot dit onderwerp.

Voor beide bevindingen zouden we ToC's kunnen opstellen die betrekking hebben op het gebruik van rolmodellen in het tot stand brengen van een positieve identiteit, of verbinding. Omdat het zijn van een rolmodel expliciet niet tot de intenties behoort van de familie El-Fassi zien we hiervan af. Desalniettemin kan met deze werking van de voorstelling rekening gehouden worden bij het beoordelen van/ anticiperen op de impact van andere voorstellingen.

7. Conclusies

Hieronder geven we de conclusies weer van ons onderzoek naar de impact en beleving van de voorstelling Toen ma naar Mars vertrok. We geven eerst een beeld van de algemene beoordeling van de voorstelling. Vervolgens gaan we in op de manier waarop de voorstelling aansluit bij de doelen die door fonds z.o.z. geformuleerd zijn bij dit project, te weten het tot stand brengen van verbinding en/of versterken van de morele weerbaarheid van jongeren met een migratieachtergrond. Tot slot gaan we in op de mechanismen die maakten dat de voorstelling in onze ogen (zeer) succesvol was in het tot stand brengen van weerbaarheid en verbinding, en geven we onze visie op eventuele implicaties van dit onderzoek.

7.1 Beoordeling

TMNMV werd door bezoekers (zeer) positief gewaardeerd. Bewijs daarvan vonden we in zowel de kwalitatieve als de kwantitatieve dataverzameling. Bezoekers waren positief over de gehele voorstelling, maar maakten daarbij onderscheid tussen de het deel van de voorstelling voor de pauze (het deel waarin afzonderlijke artiesten een verhaal over hun moeder/ het moederschap deelden) en het deel van de voorstelling na de pauze (de documentaire Toen ma naar Mars vertrok). De documentaire werd positiever gewaardeerd dan het voorprogramma met een gemiddelde score van een 8,7 tegenover een 7,6 voor het voorprogramma.

Aan de hand van de kwantitatieve dataverzameling hebben we laten zien dat mensen met een migratieachtergrond positiever over de voorstelling waren dan mensen zonder migratieachtergrond. Aanvullende analyses waarin gecontroleerd werd voor andere variabelen, wezen uit dat het verschil in beoordeling samenhang met het wel/ niet hebben van een migratieachtergrond. Hoewel zowel mensen met als zonder migratieachtergrond hoog scoorden op het leuk, grappig en herkenbaar vinden van de voorstelling, scoorde de groep met migratieachtergrond op deze ervaringen hoger.

Tussen de beoordeling van het voorprogramma en de documentaire zat met een gemiddelde score van 7,6 tegenover 8,7 ruim een punt verschil. Waar de kwantitatieve dataverzameling geen aanknopingspunten bood om dit verschil te

verklaren, werd tijdens het veldwerk duidelijk dat met name de humor in de documentaire hierin een belangrijke rol in had.

7.2 Verbinding

Fonds z.o.z. zoekt naar projecten die kunnen bijdragen aan verbondenheid binnen de samenleving. Deze verbondenheid kan tot stand komen naar aanleiding van het aanbieden van inzicht, het doorbreken van vaste denkkaders (vooroordelen), het tot stand brengen van begrip, en het (fysiek) bijeenbrengen van verschillende groepen in het theater. In verband met het onderzoek naar TMNMV hebben we naast verbondenheid tussen groepen, naar aanleiding van de ideeën van Abdelkarim hieromtrent, ook onderzoek gedaan naar de verbondenheid onder bezoekers in de zaal, en naar de verbondenheid met de Marokkaanse gemeenschap die de voorstelling mogelijk teweeg zou kunnen brengen.

7.2.1. Verbinding met andere groepen

Voor de veronderstelling dat de voorstelling tot verbinding leidde vonden we wisselend bijval. Enerzijds gaven bezoekers zonder migratieachtergrond in de vragenlijst te kennen tot nieuwe inzichten en tot meer begrip gekomen te zijn. In overeenstemming met deze bevinding gaf een meerderheid van de bezoekers zonder migratieachtergrond aan zichzelf na het zien van de voorstelling 'verrijkt' te voelen. Er waren ook enkele bezoekers waarbij de voorstelling tot een bevestiging leidde van bestaande (stereotype) ideeën. Een overgrote meerderheid van de bezoekers zonder migratieachtergrond raadde de voorstelling aan anderen aan anderen vanwege het inzicht en het begrip dat ze veronderstelden dat de voorstelling teweeg zou kunnen brengen.

Bezoekers zonder migratieachtergrond scoorden hoog op het inzicht en het begrip dat de voorstelling teweegbracht. Tegelijkertijd vonden we ook dat de respondenten van de vragenlijst in overgrote meerderheid de voorstelling 'Mijn vader de expat' ook had gezien. In overeenstemming met deze bevinding vonden we tijdens ons veldwerk dat bezoekers zonder migratieachtergrond vaak interesse in, of affiniteit met de multiculturele samenleving of de doelgroep uitten. Waar de bevindingen van dit onderzoek dus hoopvol stemmen voor de verbindende werking van de voorstelling, is ook enige voorzichtigheid geboden bij het generaliseren van deze bevinding: alle bezoekers van TMNMV kwamen uit interesse en/of affiniteit met de delgroep en de bevindingen van dit onderzoek hebben betrekking op deze groep.

Waar ons onderzoek zich steeds richtte op de vergroting van inzicht en begrip als mechanisme om verbinding tot stand te brengen, vonden we tijdens de analysefase een mogelijk alternatief werkend mechanisme met betrekking tot verbinding: we vonden dat mensen zonder migratieachtergrond in antwoord op de vraag 'wat is je

bijgebleven van de voorstelling' vaker de documentaire noemden en in dit verband, de humor, in het bijzonder van Ali El-Fassi ('de vader'). We hebben beargumenteerd dat humor op zich uitnodigend kan werken (een uitnodiging om samen te lachen als opmaat voor verbinding), maar ook dat humor maakte dat de documentaire contrasteerde met het beladen beeld van de groep Marokkaanse moslims in Nederland. Verbinding kwam op deze manier niet alleen tot stand door het vertellen van alledaagse verhalen, maar door het vertellen van verhalen met humor.

7.2.2. Verbinding in de zaal en met de gemeenschap

We vonden in dit onderzoek niet zozeer bijval voor de veronderstelling dat de voorstelling leidde tot verbinding met andere mensen in de zaal. We vonden ook niet dat de voorstelling aanleiding gaf tot verbinding tot een Marokkaanse gemeenschap. In plaats daarvan hebben we op basis van de interviews geconcludeerd dat de voorstelling aanleiding gaf tot een sterk gevoel van verbondenheid op basis van het hebben van een gemeenschappelijke ervaring. Het ging er daarbij om dat bezoekers ervoeren dat er mensen zijn die begrijpen hoe het is om ouders te hebben die met niks vanuit een ver land naar Nederland toekwamen, zonder de taal, de cultuur te kennen, en die hier vanuit het niets een bestaan hier opbouwden en een gezin stichtten. Het delen van deze ervaring gaf aanleiding tot een gevoel van verbondenheid. Etnische en/of religieuze achtergrond leken hierbij van ondergeschikt belang.

Onze respondenten noemden de term 'saamhorigheid' om aan te geven dat ze ervoeren dat er mensen waren die hen zagen, die hen begrepen. We vonden dat er bepaalde ervaringen waren die in het bijzonder zorgden voor een gevoel van verbondenheid tussen mensen in het publiek. Naast het hebben van ouders met een migratieachtergrond, waren dat de ervaring van uitsluiting, en een gevoel van eenzaamheid door het niet kunnen spiegelen van je ervaring aan die van iemand anders. Door te ervaren dat ze met anderen dezelfde geschiedenis en ervaringen deelden, realiseerden bezoekers zich dat hun verhaal niet uniek was, dat ze niet alleen stonden in hun ervaringen. Ze vonden het prettig om hun verhaal met anderen te delen die hun ervaringen konden begrijpen en voelden zich daardoor soms minder eenzaam.

Net als in de vorige paragraaf speelde humor een belangrijke rol bij het tot stand brengen van verbondenheid op basis van ervaringen. Onze respondenten noemden vaak dat ze hadden moeten lachen om de scenes, ervaringen, conversaties die hen maar al te bekend voorkwamen. Hoewel de meeste respondenten aangaven zich niet verbonden te voelen met anderen in de zaal, noemde met name een groep jongere respondenten juist dat ze zich erg bewust waren van het feit dat ze met anderen in de zaal hun achtergrond en ervaringen deelden. Het samen lachen om

herkenbare episodes (in met name de documentaire) gaf ze een prettig gevoel dat ook als 'saamhorigheid' benoemd werd.

Op basis van de voorstelling werd er door bezoekers met een migratieachtergrond 'saamhorigheid' ervaren op basis van het delen van bepaalde ervaringen. Het gaat hierbij gaat om een meer algemene dan cultuurspecifieke ervaring van migratie en de gevolgen hiervan voor de kinderen van migranten. We hebben laten zien dat de saamhorigheid tot stand komt op basis van het herkennen van bepaalde ervaringen en het samen kunnen lachen om deze ervaringen. Deze bevindingen wijzen erop dat de maker geslaagd is in het tot stand brengen van het gevoel dat bezoekers onderdeel uitmaken van een 'toffe community'. Deze community van (jonge) mensen met een migratieachtergrond maakt geen onderscheid op etniciteit of religie, maar is gebaseerd op het delen van een specifieke set van ervaringen die hoewel soms pijnlijk, ook zeer geschikt is om om te lachen.

Het gevoel om bij elkaar te horen, of om ergens bij te horen viel niet expliciet binnen de doelstellingen van fonds z.o.z. maar is wat ons betreft bijzonder waardevol in het kader van dit onderzoek: Enerzijds omdat een gevoel van isolatie of een gebrek aan sociale verbondenheid een belangrijke voedingsbodem is van radicalisering, en anderzijds omdat deze gevoelens van verbondenheid reflectie mogelijk maken op een gedeelde identiteit. Omdat de voorstelling een positief gevoel van identiteit in de hand werkte, kan deze reflectie op een gedeelde identiteit leiden tot een versterking van weerbaarheid.

7.3 Weerbaarheid

Naast verbondenheid, is het versterken van morele weerbaarheid een van de doelen die in de programmatica van fonds z.o.z. genoemd wordt. Er wordt in de programmatica gesproken over de 'morele weerbaarheid van de samenleving'. In het onderzoek naar de voorstelling Toen ma naar Mars vertrok hebben we theorie rond 'weerbaarheid' toegepast op de groep bezoekers van TMNMV met een migratieachtergrond.

Theorie veronderstelt dat jongeren met een positief gevoel van eigenwaarde weerbaarder zijn. In de context van dit onderzoek vonden we het niet gepast om het gevoel van eigenwaarde van onze respondenten te bevragen of ter discussie te stellen. Zonder ernaar te vragen gaven verschillende respondenten echter aan dat ze (hard) op zoek waren naar positieve bevestiging van een identiteit die vaak in een negatief daglicht wordt gesteld. In ons onderzoek naar de werkzaamheid van de voorstelling onderzochten we of en op welke manier de voorstelling bijdroeg aan de bevestiging van (een positieve) identiteit.

We vonden op vele manieren bevestiging voor de veronderstelling dat de voorstelling bijdroeg aan de bevestiging van een positieve identiteit. De belangrijkste bevinding in dit verband was dat de voorstelling een spiegel vormde voor de ervaringen van respondenten en dat het belangrijk was dat deze spiegel, in tegenstelling tot andere 'spiegels', een alledaags, liefdevol en grappig beeld liet zien. Door een alledaags en positief beeld te krijgen van hun identiteit voelden onze respondenten zich hierin gekend: waar onze respondenten de ervaring hadden zich vaak niet te herkennen in het beeld van Nederlandse Marokkanen/moslims dat in de media wordt opgeroepen, klopte het beeld dat ze zagen in de voorstelling met het beeld wat ze van zichzelf en de mensen in hun omgeving hadden.

In de paragraaf over 'verbinding' beschreven we al dat de voorstelling zorgde voor een gevoel van saamhorigheid dat betrekking had op een 'toffe community' van (jonge) mensen met een migratieachtergrond. Deze saamhorigheid was deels gebaseerd op het delen van ervaringen, maar ook op het samen kunnen lachen om deze ervaringen. Daarnaast vonden we dat bezoekers zich naar aanleiding van de voorstelling met regelmaat 'trots' voelden. Deze trots had soms betrekking op henzelf, soms op hun ouders, maar we vonden ook dat ze trots waren op de afzonderlijke leden van de familie El-Fassi die ieder voor zich hun alledaagse en toch unieke ervaring met anderen durfden te delen.

Naast erkenning voor hun eigen identiteit ervoeren onze respondenten dat de voorstelling aanleiding gaf tot een herwaardering van de ervaringen van hun ouders. Voor sommigen leidde de publieke erkenning van de ervaring van hun ouders ook tot een positiever zelfbeeld. Respondenten noemden daarnaast vaak dat ze Abdelkarim en Asma dankbaar waren voor het optekenen van hun familiegeschiedenis. Een geschiedenis waarvan ze het belang inzagen voor de erkenning van hun eigen identiteit, maar ook, of vooral, voor de erkenning van de identiteit van latere generaties die mogelijk nog worstelen met deze identiteit.

Hoewel jongeren met een migratieachtergrond in de programmalogica van fonds z.o.z. niet expliciet genoemd worden, ligt het voor de hand het concept weerbaarheid in relatie te brengen met het gevoel van eigenwaarde van deze groep jonge mensen. Dit onderzoek laat zien hoe een openhartige voorstelling over familiegeschiedenissen aanleiding kan geven tot positief gevoel van eigenwaarde. Hoewel dit onderzoek zich noodzakelijkerwijs heeft gericht op de ervaring van de voorstelling en niet de consequenties daarvan op de langere termijn, geeft dit onderzoek inzicht in de potentie van dit type voorstelling in het tot stand brengen van weerbaarheid onder jongeren die kwetsbaar zijn voor de ervaring van radicalisering.

7.3.4. Herkenbaarheid en humor als onderbelichte mechanismen

In de loop van het onderzoek onderscheidde we twee belangrijke mechanismen die op meerdere manieren een rol hadden in het tot stand brengen van de bevestiging van een positieve identiteit en het tot stand brengen van verbinding. Dat waren 'humor' en 'herkenbaarheid'.

Herkenbaarheid

De belangrijkste werking van de voorstelling betrof de herkenbaarheid van de voorstelling. In de loop van het onderzoek merkten we op dat deze herkenbaarheid op verschillende manieren werkte. Ten eerste was het voor respondenten fijn om eens geconfronteerd te worden met een verhaal dat betrekking had op hun achtergrond dat ze konden herkennen. Respondenten vertelden veelvuldig over de confrontatie met een beeld van je identiteit dat niet klopt, of wat ten onrechte vorm gaf aan een negatieve beeld van hun ouders en van henzelf. Het betrof dan enerzijds het beeld van eerste generatie arbeidsmigranten als ongeschoolde arbeiders, die faalden op het gebied van integratie, en anderzijds het beeld van een tweede/derde generatie die zowel op het gebied van criminaliteit als geloofsovertuiging dreigde te ontsporen.

Herkenbaarheid betrof niet alleen het feit dat het verhaal nu eens niet negatief was, maar dat het alledaags was, dat nu juist eens niet de excessen werden beschreven, maar dagelijkse realiteit van een doorsnee, onproblematisch gezin. Respondenten konden zich herkennen in de verhalen van de hoofdpersonen van TMNMOV, maar voelden zich er ook door 'gekend': dat iemand hen zag zoals ze zichzelf zagen vormde een bevestiging van het beeld dat ze van zichzelf hadden, of maakte hen ervan bewust dat ze zichzelf misschien tekortdeden door zich te spiegelen aan verhalen over falende integratie, criminaliteit en radicalisme.

Respondenten gaven aan zich te herkennen in de kleinste details van de voorstelling, met name de documentaire: het eten, de grapjes, de bewegingen, de manier van praten, de inrichting van het huis etc. Gaandeweg het onderzoek merkten we echter ook dat respondenten zich herkenden in de minder alledaagse en meer complexe ervaringen van TMNMOV. De belangrijkste betrof de ervaring van het hebben van een gemeenschappelijke migratiegeschiedenis. Door zichzelf en hun ouders in de voorstelling te herkennen, hielp de voorstelling bezoekers zich te realiseren dat hun ouders een bijzonder verhaal te vertellen hadden, maar we vonden ook dat er onder onze respondenten een breder bewustzijn ontstond van de gedeelde ervaring van het hebben van een migratieachtergrond. Door op grote schaal te ervaren dat er meer mensen zijn met jouw achtergrond en jouw ervaringen gaf onze respondenten het gevoel dat hun verhaal niet uniek was, dat er anderen waren met wie ze bepaalde ervaringen deelden en die deze ervaringen begrepen. Op deze manier was 'herkenbaarheid' ook een opmaat voor de saamhorigheid die we eerder beschreven.

Humor

Over de sociale functie van humor is veel geschreven (zie voor een overzicht: Kuipers, 2007). Tijdens dit onderzoek stuitte we voornamelijk op de verbindende kracht van humor. We vonden dat sommige van onze respondenten zich verbonden voelden met andere bezoekers omdat ze samen konden lachen om dezelfde scènes en situaties. Bezoekers werden zich door het lachen om dezelfde dingen bewust van gedeelde culturele associaties. Deze ervaring werd door onze respondenten, met name onze jongere respondenten, als zeer prettig ervaren.

We vonden dat ook mensen zonder migratieachtergrond de voorstelling, met name de documentaire, heel grappig vonden. Hoewel uit het onderzoek niet eenduidig naar voren komt wat de uitwerking van humor was op mensen zonder migratieachtergrond, veronderstellen we dat humor ook hier mogelijk een verbindende werking had: We hebben daarbij genoemd dat humor een uitnodiging is om samen te lachen en als zodanig een uitnodiging om dichterbij elkaar te komen (Coser, 1959). We hebben eerder uitgelegd hoe het alledaagse karakter van de ervaringen in de documentaire jonge mensen met een migratieachtergrond aansprak vanwege de herkenbaarheid ervan. Voor mensen zonder migratieachtergrond week het alledaagse juist af van het herkenbare (beladen) beeld van Moslims en Marokkanen en leek daarom 'grappig' (zie ook Spielhaus, 2013).

We hebben ook over de functie van humor geschreven in het aanklaarten van taboes. Ook hier hebben we ons met name gericht op de documentaire. We hebben beschreven hoe Abdelkarim humor gebruikte om bepaalde onderwerpen aan te kaarten, of om te 'testen' hoe deze zouden vallen bij zijn ouders. In zijn interview gaf Abdelkarim aan niet bang te zijn te provoceren. Een scène die veel bezoekers met en zonder migratieachtergrond bijbleef was hoe hij zijn vader vroeg of hij wel eens 'ik hou van jou' tegen zijn moeder zegt. Met name het publiek met migratieachtergrond zag hierin een taboe. We hebben beschreven hoe Ali zijn lach gebruikte om onder deze vraag uit te komen. Daarmee bood hij niet alleen zichzelf, maar ook het publiek een niet-serieuze uitweg uit de enigszins gespannen situatie die Abdelkarim met zijn vraag creëerde.

8. Implicaties

We vonden in TMNMOV een voorstelling die op verschillende groepen bezoekers een indruk maakte die in lijn was met de verwachtingen die fonds z.o.z. koestert van de door haar (mede-)gefinancierde projecten. TMNMOV werkte in eerste instantie om de weerbaarheid van een groep jonge mensen te vergroten, mede dankzij het feit dat de voorstelling erin slaagde deze jonge mensen zich verbonden te doen voelen met anderen die hun ervaring deelden. Het tot stand brengen van deze verbondenheid,

niet met het land van herkomst, of met de gemeenschap van mensen die zich 'Marokkaans' noemt, maar juist met een generatie Nederlanders die de ervaring van migratie gemeen heeft, maakt deze voorstelling waardevol. De culturele sector mist op dit moment nog verhalen die op deze wijze aansluiten bij de ervaring van jongeren met een migratieachtergrond. De vraag die fonds z.o.z. zich moet stellen is welke voorstellingen tegemoetkomen aan deze vraag.

Fonds z.o.z. zet in op initiatieven die depolariserend kunnen werken. De potentie tot het verbinden van groepen (het tegengaan van polarisatie) aan de hand van voorstellingen als 'Toen ma naar Mars vertrok' is zeker aanwezig. Tegelijkertijd is een terugkerende bevinding bij dit en ander onderzoek dat mensen zonder migratieachtergrond die dit soort voorstellingen bezoeken een open of nieuwsgierige houding manifesteren ten aanzien van diversiteit. De vraag is welk publiek je als maker moet bereiken om de ambitie waar te kunnen maken om groepen nader tot elkaar te brengen. We zien een kleine groep kritische bezoekers is die in dit soort voorstellingen alleen aanleiding ziet om bestaande vooroordelen bevestigd te zien. Het valt buiten het bereik van het soort voorstellingen als TMNMV om onder deze groep reflectie en/ of verandering teweeg te brengen. We zouden willen pleiten voor onderzoek naar andere initiatieven, op basis van andere werkzame mechanismen om de deze groep te bereiken.

Het belangrijkste doel dat fonds z.o.z. en Zouka Media in onze ogen bond in de loop van de aanvraag en uitvoering van dit project was die van het reduceren van een gevoel van vervreemding/ het bewerkstelligen van een gevoel van inclusie onder jongeren met een migratieachtergrond. Impliciet of expliciet zetten fonds z.o.z. en Zouka media hiermee in op de bestrijding van een belangrijke voedingsbodem van radicalisering. Hoewel er aan een theatervoorstelling geen concrete verwachtingen verbonden kunnen worden op dit vlak, hebben we gezien dat de voorstelling veel respondenten het gevoel gaf (eindelijk) gezien/gehoord te worden. De door respondenten geformuleerde potentie van de voorstelling op dit vlak, met name van de documentaire, in combinatie met de hoge beoordeling hiervan, geeft wat ons betreft aanleiding om een vervolg van de voorstelling in andere contexten te overwegen.

BIJLAGE 1: Interviewgide interview Abdelkarim EIFassi

Introductie

1. Motivatie

Karim, je bent oprichter/eigenaar van een media-bedrijf en je produceert theatervoorstellingen.

- Kun je ons vertellen hoe je op dit punt gekomen bent? (ter verduidelijking: kun je uitleggen hoe jouw loopbaan eruit heeft gezien tot dit punt?)
- Wat vind je leuk aan het werk dat je nu doet?
- Vind je het belangrijk? Zo ja, wat vind je er belangrijk aan?
- Heeft jouw werk een boodschap? Vind je dat belangrijk?

2. Werkende mechanismen

Je maakt documentaires, maar ook het 'minder minder kinderboek' en Dutch children apologize for terrorism komt vanuit jou.

- Je projecten zijn divers, zowel in vorm als in inhoud, is er toch nog een gemeenschappelijke deler in jouw werk te vinden? (kern)
- Wat wil je met je werk bereiken?
 - Hoe denk je dat je dit doel bereikt met het werk dat je doet?
 - hoe denk je dat dit werkt?
 - Hoe dragen de elementen/aspecten die je noemt dan precies bij aan dit doel?
 - Ben je vooraf bewust bezig met de vraag hoe je zo effectief mogelijk een boodschap overbrengt?
- Waar reageert je publiek het meest op, denk jij?
 - Kun je een paar(typische) voorbeelden geven van de feedback van het publiek op je vorige projecten?

3. Verbinding

We weten dat jouw voorstelling veel mensen aantrekt.

- Wat denk je dat mensen aantrekt in jouw voorstelling(en)?
 - Waarom voelen mensen zich daartoe aangetrokken?
 - Zijn er ook mensen die zich buitengesloten voelen? Die zich expliciet niet tot jouw publiek rekenen?

Je noemt in je projectaanvraag dat er muren opgetrokken worden tussen groepen.

- Hoe kijk jij hier tegenaan, en in hoeverre komt dit vraagstuk voor in jouw voorstelling?

Je noemt in je projectaanvraag dat je probeert te verbinden. (opnemen van verhalen van nieuwkomers in het NL DNA, een liefdevol geluid)

- Wat voor soort verbinding bedoel je en tussen wie?
- Hoe denk jij dat jouw project bijdraagt aan verbinding?
- Hoe komt deze verbinding tot stand? Wat zijn volgens jou verbindende elementen? Hoe werken deze dan?
- Ben je vooraf bewust bezig met de vraag hoe je zo effectief mogelijk verbinding tot stand brengt?

We weten dat een bepaald publiek zich zeer aangetrokken voelt tot jouw voorstellingen.

- Kun je het publiek karakteriseren dat jij met je werk tot nu toe bereikt?
- Hoe draagt het bereiken van dit publiek bij aan verbinding tussen groepen?
- Heb je het idee dat mensen uit andere doelgroepen openstaan voor jouw verhaal?
 - Zo ja, waarom?
 - Wat zijn voor hun de verbindende elementen?
 - Hoe komt deze verbinding dan tot stand? (empathie/ kritische reflectie)

4. Weerbaarheid

Je stelt in je projectaanvraag dat in Nederland de polarisatie toeneemt en dat er muren worden opgetrokken. Je stelt dat het belangrijk is om een positie in te nemen, mede in discussies over 'sense of belonging'.

- Wat betekent 'belonging' voor jou?
- Heb je het idee dat de discussie rondom 'sense of belonging' speelt onder jouw doelgroep?
- Waar hebben mensen binnen jouw doelgroep die een 'sense of belonging' missen behoefte aan, denk jij?
- Denk je dat mensen 'belonging' kunnen ervaren aan de hand van de voorstelling?
 - Welke elementen van de voorstelling kunnen volgens jou bijdragen aan een gevoel van 'belonging'?

Als we het hebben over polarisering, en een gebrek aan gevoelens van belonging, of het hebben van een kwetsbare identiteit:

- Denk je dat Marokkaans-Nederlandse jongeren voldoende weerbaar zijn om zich hiervan af te schermem?
 - Zo ja, waar merk je dat aan? Wat doen ze eraan?
 - Zo nee, kan jouw voorstelling hieraan bijdragen? En zo ja, hoe?
- Ben je vooraf bewust bezig met de vraag hoe je zo effectief mogelijk bijdraagt aan een identiteitsvorming, belonging, weerbaarheid?

5. Doelen z.o.z.

Fonds z.o.z. stimuleert initiatieven die deradicaliserend kunnen werken.

- Hoe zou je jouw voorstelling plaatsen binnen dit kader?
 - Welke elementen van de voorstelling hebben hier concreet betrekking op?
 - Hoe denk je dat de elementen die je noemt bijdragen aan dat doel?

Fonds z.o.z. stimuleert initiatieven die depolariserend kunnen werken

- Hoe zou je jouw voorstelling plaatsen binnen dit kader?
 - Welke elementen van de voorstelling hebben hier concreet betrekking op?
 - Hoe denk je dat de elementen die je noemt bijdragen aan dat doel?
- Radicalisering/polarisering is opgebouwd uit verschillende lagen/facetten. Welke facetten daarvan moeten volgens jou belicht worden?
- In hoeverre komt dit terug in jouw voorstelling?

Op welke wijze zou kunst kunnen bijdragen jongeren te stimuleren om hun eigen verhaal over identiteit en belonging te maken?

- In hoeverre speelt jouw voorstelling daar op in?

BIJLAGE 2: Interviewgide individuele interviews

Introductie en uitleg

Motivatie/ beoordeling

- Hoe ben je bij TMNMV terecht gekomen?
- Wat trok je aan in de voorstelling?
- Wat vond je van de voorstelling? (Van het eerste deel? En van het tweede?)

Spiegel

- Wat vond je van de verhalen die tijdens de avond verteld werden?
 - Waren ze voor jou herkenbaar? Welke wel/ welke niet?
 - Wat was er zo herkenbaar aan de verhalen?
 - Welk verhaal bleef je het meest bij? Waarom?
 - Zie je overeenkomsten tussen de verhalen in de voorstelling en je eigen verhaal? Zo ja, welke?
 - Vind je dat belangrijk?
 - Wat doet dat met je?

Verbinding binnen gemeenschap

- Kun je je iets herinneren over de samenstelling van het publiek tijdens de voorstelling?
- Voelde je je verbonden met andere mensen in de zaal?
 - Waarom wel/ waarom niet?
 - Waaruit bestond deze verbondenheid/ dit gevoel?
 - Wat deed het met je om je op deze manier verbonden te voelen?
- Had je het idee dat mensen in de zaal jou begrepen?
- Zou je de voorstelling met iemand willen zien, die niet in de zaal zat?

Omarmen migratie-identiteit

- Zou je in een woord kunnen zeggen met welk gevoel je de zaal na afloop verliet?
 - Waar kwam dit gevoel vandaan, denk je? Waar had het mee te maken?
- Zou je zeggen dat je iets hebt geleerd van de voorstelling?
 - Zo ja, wat?
- Heb jij door de voorstelling iets geleerd over je eigen moeder, dat je nog niet wist?
- Heb je door de voorstelling iets geleerd over de migratiegeschiedenis van je ouders, dat je nog niet wist?
- Heb je door de voorstelling iets geleerd over je eigen geschiedenis dat je nog niet wist?
- [Indien van toepassing] Wat betekent het voor je, dat je hier iets over geleerd hebt? Doet het iets met je?

Verbinding tussen groepen

- Wie verwacht je dat het onderwerp van deze voorstelling aanspreekt?
- Denk je dat er ook mensen zijn wie het onderwerp niet aanspreekt?
- Aan wie zou jij de voorstelling willen aanraden? Wie moet m zeker zien?
 - Waarom die persoon?

Aansluiting maatschappelijke kwesties

Zie jij een bepaald maatschappelijk nut voor deze voorstelling? Zo ja, welke?

Slot

Welke voorstelling zou jij nog willen zien? Over welk onderwerp?

BIJLAGE 3: Online vragenlijst

Dank dat je op onze link hebt geklikt!

Als onderzoekers zijn wij heel benieuwd hoe jij de voorstelling 'Toen ma naar mars vertrok' hebt ervaren! Door je daar vragen over te stellen hopen we meer te leren over dit soort voorstellingen en daarmee ook bij te dragen aan een cultureel klimaat waarin jij je beter kunt herkennen!

Nogmaals dank en vriendelijke groeten,
Jacomijne Prins, Joukje Swinkels, Khadija Elberdai

[BEOORDELING]

1. Hoe ben je bij 'Toen ma naar mars vertrok' terecht gekomen?

- Vrienden
- Familie
- Facebook
- Theater
- Anders, nl....

2a. Welk cijfer geef je de voorstelling voor de pauze?

2b. Welk cijfer geef je de documentaire Toen ma naar Mars vertrok?

3. Ik vond de voorstelling (op een schaal helemaal niet ----- heel erg, 5pt)

leuk helemaal niet tot heel erg (zie jihad)

- Herkenbaar
- interessant
- leerzaam
- grappig

4. Na het zien van de voorstelling voel ik me

- Verveeld
- Verrijkt
- Trots
- Verdrietig
- Etc.

[BELONGING]

5. Denk je dat Noha El Fassi zich verbonden voelt met Nederland

Helemaal niet-----helemaal erg

6. Voel jij je verbonden met Nederland?

Helemaal niet-----helemaal erg

[VERBINDING/WEERBAARHEID]

7. In hoeverre hebben de volgende stellingen volgens jou betrekking op 'Toen ma naar mars vertrok'? (op een schaal helemaal niet ----- heel erg, 5pt)

De verhalen in de voorstelling hebben betrekking op mij
De verhalen in de voorstelling zijn voor mij onbekend
De verhalen in de voorstelling geven mijn ervaring weer

Deze voorstelling geeft inzicht in de identiteit van de groep waar ik mezelf toe reken
Deze voorstelling geeft inzicht in de ervaring van Marokkaanse/Turkse/Antilliaanse moeders

Deze voorstelling geeft inzicht in de ervaring van mijn eigen moeder
Geeft inzicht in het verschil tussen generaties
Geeft inzicht in mijn eigen geschiedenis

Geeft begrip voor mensen met een migratieachtergrond
Geeft begrip voor mensen met een andere cultuur dan de mijne
Geeft begrip voor Marokkaanse/Turkse/Antilliaanse moeders
Geeft begrip voor mijn eigen moeder
Geeft begrip voor mensen binnen mijn gemeenschap

8. Wie vind je dat 'toen ma naar mars vertrok' zou moeten zien/

- Mijn familie
- Vrienden
- Buren
- Klasgenoten/collega's
- Alle bovenstaande
- Anderen, namelijk.....

Wat is de reden dat de mensen hierboven de voorstelling moeten zien?:

9. Wat is je het meest bijgebleven van de voorstelling?

10. Mijn vader de expat gezien?

11. Leeftijd

12. Geslacht

13. Zelf ouder

13. Postcode

14. Geloof

15. Wat is je hoogst behaalde opleidingsniveau

15. Wat is je nationaliteit?

- Nederlands
- Nederlands/Marokkaans
- Nederlands/Turks
- Nederlands/Antilliaans
- Nederlands/ Surinaams
- Nederlands/Kaapverdiaans
- Anders, namelijk.....

